

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК

Карабекова Аида Камилжановна

Евразия интеграцияларын өнүктүрүүнүн финансылык аспектери

Адистиги: 08-00-10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган

Бишкек-2024

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Евразия интеграциясы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин экономикалык моделинин ажырагыс элементи, алардын өнүгүү траекторияларын теңдөө, турукташтыруу жана тездетүү фактору болуп саналат. Евразия интеграциялык долбоорунун башталышында аныкталган артыкчылыктар бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда. Глобалдык экономиканы трансформациялоо шарттарында ар тараптуу модернизациялоо, кооперациялоо жана региондор боюнча улуттук экономикалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча синергетикалык күч-аракеттер талашсыз атаандаштык артыкчылык болуп саналат. 2025-жылга карата Бирликтин калыптанышынын негиз салуучу этабын аяктоо евразиялык интеграциянын максаттарына жетүүнүн жаңы инструменттерин иштеп чыгууну жана орто мөөнөттүү мезгилге интеграциялык өз ара аракеттенүүнүн векторлорун аныктоону талап кылат. Өзүн-өзү жетиштүү өнүктүрүүнүн евразиялык экосистемасын түзүү принциптүү түрдө маанилүү. Анын негизинде технологиялык суверенитет, бирдиктүү илимий-инновациялык мейкиндик, өзүнүн финансы системасы турат. Евразиялык интеграциянын жаңы сапаты жашоо жана өнүгүү үчүн ыңгайлуу жана убакыттын суроо-талабына жооп берген мейкиндикти түзүү максатында мамлекеттердин, ишкерлердин, окумуштуулардын, жаштардын потенциалдарын рационалдуу бириктирүүнү болжолдойт.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин кабыл алынышы менен ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык интеграциясынын ар кандай аспектерин изилдөө комплекстүү жана системалуу мүнөзгө ээ боло баштады, анткени мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына практикалык суроо-талап айкын болуп калды. Көптөгөн заманбап изилдөөлөрдүн көңүл борборунда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн улуттук финансы рынокторун интеграциялоо көйгөйү турат, ал финансы рынокторун өнүктүрүү, аларды жөнгө салууда эң чоң ырааттуулукка жетишүү, улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүүнүн натыйжалуу алгоритмдерин издөө милдеттеринин призмасы аркылуу каралат.

Экономикалык интеграция теорияларында бирдиктүү финансы рыногу салттуу түрдө мамлекеттик кызматташтыктын акыркы этаптарынын бири катары каралып, толук экономикалык жана саясий бирликке жол ачат. Финансы секторунун ишин камсыз кылуучу негизги үч рыноктогу (банктык, камсыздандыруу, баалуу кагаздар) терең конвергенция макулдашылган иш-аракеттердин жана жалпы критерийлерге ылайык келүүнүн негизинде бирдиктүү макроэкономикалык саясатты жүргүзүүнү болжолдойт. 2015-жылы түзүлгөн ЕАЭБ азыркы учурда өнүгүүнүн жаңыланган, кыйла туруктуу траекториясына өтүүдө, ал боюнча кыймыл тереңирээк финансылык интеграцияны талап кылат. 2018-жылдан тартып ченемдик жана укуктук мейкиндикти бир эле учурда теңдештирүү жана Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) жөнгө салуучу ролун күчөтүү менен финансы рыногун пландуу либералдаштыруу жүргүзүлдү.

Коопсуздуктун жогорку деңгээли менен бирдиктүү финансы рыногун түзүү боюнча иш-аракеттерди координациялоо евразиялык интеграциянын артыкчылыктарынын бири бойдон калууда. Бүгүнкү күндө мамлекеттердин валюталык-финансылык жана акча-кредиттик саясатын жакындаштырууга жана келечекте бирдиктүү финансылык рынокту түзүүгө багытты улантуунун маанилүүлүгүнө басым жасоо башкы мааниге ээ. Ошол эле учурда банк системасына карата ишенимдин деңгээлин жогорулатуу, жарандардын жана мамлекеттердин кызыкчылыктарын кылмыштуу кирешелерди легалдаштыруу жана терроризмди каржылоого байланыштуу аракеттерден коргоо маселелери өзгөчө актуалдуу бойдон калууда. ЕАЭБдин бардык өлкөлөрү үчүн финансы рынокторунун интеграциясы монетардык саясаттын натыйжалуулугун, экономикалардын тышкы соккуларга туруктуулугун, жалпы алганда финансы рынокторунун натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуучу бир катар негизги артыкчылыктарды бере алат. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрү финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунун үч негизги банктык, камсыздандыруу жана биржалык секторлорду кыйла тыгыз

интеграциялоо сценарийлерин ишке ашырууда утушка ээ болот. Жалпысынан алардын өнүгүшү ЕАЭБде өз ара инвестициялардын өсүшүнө өбөлгө түзөт, бул улуттук экономикалык өнүгүүнүн максаттарына толук шайкеш келет. Финансы сектору экономиканын жогорку интеграциялык потенциалына ээ болгон чөйрөлөрүнө кирет. Ошондуктан ЕАЭБ жөнүндө келишим жалпы жана бирдиктүү рынокторду, атап айтканда финансылык рынокторду түзүү жолу менен интеграцияны тереңдетүүгө багытталган. Келишимдин 103-беренесинде мүчө мамлекеттер 2025-жылга карата финансы рыногу чөйрөсүндөгү өз мыйзамдарын шайкеш келтирет деп каралган. Келишимде (№ 17 тиркеме – финансылык кызмат көрсөтүүлөр боюнча протокол) жалпы финансы рыногунун түшүнүгү аныкталган, ал төмөнкү критерийлерге жооп берет: финансы рыноктору чөйрөсүндө жөнгө салууга жана көзөмөлгө шайкеш келтирилген талаптар; лицензияларды өз ара таануу; ЕАЭБдин бүткүл аймагында юридикалык жак катары кошумча мекемесиз финансылык кызматтарды жүзөгө ашыруу; ыйгарым укуктуу органдардын ортосундагы административдик кызматташтык, анын ичинде маалымат алмашуу жолу менен. ЕАЭБ жөнүндө келишимди даярдоодо евразия интеграциялык процесстеринин асинхрондуулук жана көп деңгээлдүүлүк сыяктуу маанилүү жана объективдүү мүнөздөмөлөрүнүн эске алынуусу маанилүү. Экономикалык интеграциянын тереңдигинин белгилүү бир деңгээлине даярдыгына жараша ЕАЭБ мүчө мамлекеттери саясаттын үч түрүн караган, атап айтканда: бирдиктүү саясат (интеграциянын терең деңгээли), макулдашылган саясат (анча терең эмес) жана координацияланган саясат (интеграциянын төмөнкү деңгээли). Мыйзамдык базаны жана аткарылган иштерди талдоо Бирликтин финансы рыноктору чөйрөсүндө интеграция координациялангандан макулдашылган саясатка чейин транзит баскычында тургандыгын көрсөттү.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн экономикалык потенциалындагы айырмачылыктарды жана улуттук мыйзамдардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен шайкеш келтирүү финансы рынокторун жөнгө салуунун улуттуктан жогорку режимге ар тараптуу ыңгайлаштырууну караган “жумшак” режимде өтүүдө. Акыркы үч жылдын ичинде бирдиктүү ченемдик укуктук архитектураны куруу боюнча белгилүү бир көлөмдөгү иштер аткарылды. Акыркы үч жылдын ичинде бирдиктүү ченемдик укуктук архитектураны түзүү боюнча белгилүү бир көлөмдөгү иштер аткарылды. 2016-жылы ЕЭК Кеңеши резиденттер тарабынан жүзөгө ашырылуучу валюталык операцияларга карата чектөөлөрдү жоюуга, валюталык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүүгө, Бирликтин бирдиктүү бажы аймагында төлөмдөрдүн, эсептешүүлөрдүн тоскоолдуксуз өтүшү жана капиталдын эркин кыймылы үчүн шарттарды түзүүгө багытталган “Валюталык укуктук мамилелерди жөнгө салууга жана либералдаштыруу чараларын көрүүгө макулдашылган мамилелер жөнүндө” макулдашуунун долбоорун жактырган. Бул багытта прогрессти камсыз кылуучу негизги документтердин бири болуп ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясы саналат [... түзүү концепциясы жөнүндө, 2019]. 2016-жылдын декабрында Бирликтин өлкөлөрүнүн башчылары ЕАЭБ мамлекеттеринин өкмөттөрүнө жана борбордук/улуттук банктарына ЕЭК менен биргеликте концепциянын долбоорун иштеп чыгууну тапшырган. Бул негиз салуучу документ жалпы финансы рыногун түзүүнүн максаттарын, милдеттерин жана негизги багыттарын, аларды ишке ашыруу боюнча этаптарды жана иш-чараларды, анын иштешинин укуктук негиздерин, финансы рыногун жөнгө салуучулардын маалыматтык өз ара аракеттенүүсүнүн жана административдик кызматташтыгынын тартибин, ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун жөнгө салуу боюнча улуттуктан жогорку органдын милдеттерин жана ыйгарым укуктарын көрсөтүү менен аныктайт. ЕАЭБ жөнүндө келишимге кол коюлгандан эки жыл өткөндөн кийин тараптар 2017-жылы 2025-жылга карата банк жана камсыздандыруу чөйрөлөрүндө, ошондой эле баалуу кагаздарды жүгүртүү сегментинде жалпы финансы рыногун түзүү боюнча өзүнө алган милдеттенмелерди ырасташты. Концепция 2019-жылдын октябрында Жогорку Евразия экономикалык кеңешинин чечими менен бекитилген. Финансы рынокторун интеграциялоонун кийинки этабынын эсептөө түйүнү катары 2018-жылдын сентябрын

эсептесе болот, анда ЕАЭБ мамлекеттеринин улуттук банктарынын башчылары Финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан. Документ жалпы финансылык рынокту түзүү боюнча чоң прогреске жетишүү, финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн бардык секторлорунда ишти жүзөгө ашырууга лицензияларды өз ара таанууну жана мамлекеттердин финансылык рынокторуна басмырлоосуз өз ара жетүүнү камсыз кылуу максатында иштелип чыккан. Макулдашуунун мазмуну эл аралык принциптердин жана стандарттардын, ошондой эле эң мыкты трансчек аралык практикалардын негизинде банктык, камсыздандыруу секторлорундагы жана баалуу кагаздар рыногундагы кызмат көрсөтүүлөр секторундагы ЕАЭБдин мамлекеттеринин мыйзамдарын шайкеш келтирүүнүн багыттарын жана тартибин аныктайт. Аны даярдоодо Европа бирлигинин жана АСЕАНдын тажрыйбасы гана эмес, алдынкы эл аралык уюмдардын, биринчи кезекте ЭЖӨУ жана БУУнун тиешелүү стандарттары да эске алынган. Документте мүчө мамлекеттердин мыйзамдарын шайкеш келтирүү планын иштеп чыгуу каралган, ал иш жүзүндө финансы чөйрөсүндө улуттук мыйзамдардын ченемдерин жана талаптарын жакындаштыруу боюнча “жол карта” болуп калат. Белгилей кетсек, Макулдашууга кол коюу 2025-жылга карата улуттуктан жогорку жөнгө салуучуну түзүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Иштин темасынын илимий жактан иштелип чыгуу даражасы жалпысынан эл аралык саясий чөйрөнү өнүктүрүүнүн геосаясий, экономикалык, социалдык жана башка аспектерин изилдеген окумуштуулардын теориялык изилдөөлөрүнөн жана мамлекеттердин интеграциялык өз ара аракеттенүүсүнөн, атап айтканда аталган тематика боюнча жүргүзүлгөн практикалык изилдөөлөрдөн турат.

Алсак, мамлекеттердин тышкы саясий өз ара аракеттенүүсүнүн жана аны түзгөн процесстердин теориялык негизин азыркы маанисинде Р. Доуз, Дж. Хьюз, Т. Парсонс, Р. Дарендорф, Ч. Мерриам, Р. Триффин изилдеген.

Евразия экономикалык бирлигинде интеграциялык процесстердин өнүгүшүн изилдөөгө А.А. Бадаян, Д.А. Белашенко, М.Л. Вартанова, Т.С. Вертинская, Н. С. Воронова, С.М. Гуриева, М.С. Елизаркина, В.П. Зиновьев, В.В. Карпова, Е. Непринцева, Н. В. Лукьянович, И.Н. Юдиндин эмгектери арналган. ЕАЭБде валюталык интеграциянын абалын жана келечегин чагылдыруу менен И.В. Броян, Н.А. Бударина, М.Г. Кабзимаян, А.А. Миллер, А. С. Мутафян, Г.В. Назаренко, А.Я. Палант, Е.Ф. Троицкий, А.С. Черенков жазган.

ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн келечектерин кароо Н.С. Воронованын, Л.Г. Истоминондин, С.П. Калмыковдун, К. А. Ларионованын, Н. А. Львованын, А.А. Макаровдун, Г.Н. Москалевичтин, С.Р. Платоновдун, Т.Ф. Пархоменконун, Р.Н Сафиуллинанын, В.В. Толкачевдин, И. Ф. Шоджоновдун эмгектеринде чагылдырылган.

Акыркы жылдары интеграциялык процесстерди өнүктүрүү чөйрөсүндө көптөгөн илимий изилдөөлөр жана ата мекендик окумуштуулар тарабынан теориялык жактан да, практикалык жактан да жүргүзүлгөн, алар төмөнкү авторлордун эмгектеринде чагылдырылган: А.А. Мигранян, Н.А. Бровко, Бейшеналы Н., М. Т. Макеев ж. б.

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигин изилдөөгө анын евразия мейкиндигинде мамлекеттердин күчтүү атаандаштык бирлигин түзүүнүн маанилүү жана өсүп жаткан ролуна байланыштуу көбүрөөк адистер көңүл бурушууда, ошондой эле ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн интеграциясынын бул өлкөлөрдүн финансы рынокторун жакындатуу сыяктуу факторун карап чыгуу да чоң мааниге ээ болууда. Бирок Евразия экономикалык бирлигинин финансы рынокторунун ролун, бирликке катышуучу өлкөлөрдүн экономикалык интеграциясынын потенциалдуу натыйжаларын изилдөөгө арналган изилдөөлөрдүн олуттуу көлөмүнө карабастан, Евразия регионунда финансы рынокторунун бирдиктүү секторун калыптандырууну илгерилетүүгө өбөлгө түзүүчү конкреттүү механизмдерди жана кыймылдуу күчтөрдү, ошондой эле анын Бирликтин өлкөлөрүнүн соодага, инвестицияларга жана башка маанилүү өзгөрмөлөрүнө тийгизген таасирлерин кароодо дагы эле кемчиликтер бар.

Диссертациянын темасы 2018-2040-жылдар мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы, 2025-жылга чейин ЕАЭБди өнүктүрүү стратегиясы, ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясы менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты Евразия мейкиндигинин өлкөлөрүнүн интеграциясынын алкагында өлкөлөрдүн туруктуу блогун калыптандыруунун кыймылдаткыч күчү катары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы системаларын жана рынокторун жакындатуу максатында ЕАЭБде финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу болуп саналат.

Максатка жетүү үчүн бир катар милдеттер коюлду:

- евразиялык интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрүн жана спецификасын изилдөө;
- финансылык-экономикалык интеграция шартында финансы саясатынын заманбап аныктамасын изилдөө;
- региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоонун методологиясын изилдөө:
 - ЕАЭБде финансы саясатын түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
 - ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн негиздерин изилдөө;
 - ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берүү;
 - ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарын өнүктүрүүгө талдоо жүргүзүү;
 - ЕАЭБ валюталык интеграциясынын максаттарын жана милдеттерин аныктоо;
 - бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн спецификасын аныктоо;
 - ЕАЭБде, атап айтканда салык, бажы жана валюта чөйрөсүндө финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу.

Бул иштин изилдөө объекти – Евразия экономикалык бирлигине мүчө өлкөлөрдүн финансы системалары жана рыноктору.

Изилдөөнүн предмети – Евразия мейкиндигиндеги финансылык интеграцияга өбөлгө түзүүчү жана тоскоолдук кылуучу факторлор.

Бул изилдөөнүн негизги гипотезасы Евразия мейкиндигиндеги өлкөлөрдүн биригүүсү регионду натыйжалуу өнүктүрүү үчүн чоң потенциалга ээ экендиги менен бекемделет, ал эми бул процесстин драйвери болуп өлкөлөрдүн терең финансылык интеграциясы эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык негизи болуп кыргыз жана чет өлкөлүк экономисттердин интеграциялык процесстердин көйгөйлөрүнө, атап айтканда бүтүндөй дүйнөдө, ошондой эле евразия мейкиндигинде финансылык мүнөзгө; алардын генерациясына, түзүмүнө, заманбап экономикага таасир этүү механизмдерине арналган эмгектеринде камтылган жоболор жана тыянактар саналат.

Изилдөөнүн маалыматтык базасы төмөнкүдөй расмий булактардын негизинде түзүлгөн: статистикалык маалыматтар ЕЭКтин, КР УСК, КР УБ, КФБ, борбордук жана улуттук банктардын, бажы жана салык кызматтарынын, коммерциялык банктардын, Армения Республикасынын, Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын, Россия Федерациясынын камсыздандыруу компанияларынын расмий интернет-сайттарынан, финансы маселелери жаатындагы изилдөө жана консалтинг компанияларынын материалдарынан алынган. Финансы жаатындагы аналитикалык, маалыматтык компаниялардын изилдөө материалдары кеңири колдонулат.

Изилдөөнүн методологиялык негизи экономикалык илимде кабыл алынган системалуу мамиле катары илимий жактан таануунун ыкмалары жана түрлөрү, диалектикалык логиканын негиздери, тарыхый-экономикалык талдоонун методдору, финансылык, статистикалык талдоо методдору, салыштырмалуу талдоо жана эксперттик баалоо методдору болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- 1) “финансылык-экономикалык интеграция” автордук аныктамасынын чечмелениши сунушталды;
- 2) жалпы экономика жана экономикалык субъекттер үчүн финансылык-экономикалык интеграциянын артыкчылыктары аныкталды;
- 3) региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого кыйла шайкеш келген методдору жана мамилелери аныкталды;
- 4) ЕАЭБдеги финансы саясатынын комплекстүү мүнөздөмөсү берилди,
- 5) ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптары бөлүндү, финансы рыногунун маанилүү элементтеринин бирин өнүктүрүү тенденциялары аныкталды;
- 6) ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн интеграциясынын финансылык каналдарын өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү аныкталды;
- 7) ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү алардын негизги мүнөздөмөлөрү менен түзүмдөрү аныкталды;
- 8) өлкөлөрдүн төлөм балансынын маалыматтарынын базасында түзүлгөн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин тобокелдиктерин диагностикалоонун негизинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулук тобокелдиктеринин профилдери аныкталды;
- 9) төлөм балансын көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоонун негизинде ЕАЭБдин төлөм балансы менен ЕАЭБдин ИДПсынын ортосундагы байланыш аныкталды жана 2035-жылга чейин ЕАЭБдин ИДПсын өнүктүрүү болжолу жасалды;
- 10) валютадагы интеграциялык процесстердин өнүгүү өзгөчөлүктөрүн талдоонун негизинде ЕАЭБ өлкөлөрүнүн макулдашылган валютасын жана саясатын жүргүзүү максатында чаралар сунушталган жана Чيانг-Май демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн келечектери каралган;
- 11) бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салыктык жана бажылык аспектерин өнүктүрүүгө, атап айтканда салыктык көз карандысыздык, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикаларга түрткү берүү, салык жана бажы саясаттарынын макулдашылгандыгы боюнча концептуалдуу мамиле сунушталган.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- 1) “финансы-экономикалык интеграция” түшүнүгүн калыптандырууга бардык теориялык мамилелерди бириктирүү менен автор тарабынан “финансы-экономикалык интеграция” аныктамасынын төмөнкүдөй чечмелениши сунушталды: “финансы-экономикалык интеграция” кеңири мааниде ар бир тараптын экономикалык жана финансылык максаттарына жетүү үчүн натыйжалуу биргелешкен кызматташууга багытталган жарандык укуктун актылары менен жөнгө салынуучу ыктыярдуулук принцибине негизделген бир нече чарбалык субъекттердин биригүүсүн билдирет;
- 2) финансы-экономикалык интеграциянын ар түрдүү аспектерин теориялык талдоо анын башка экономикалык процесстерден артыкчылыктарын жана айырмачылыктарын атоого мүмкүндүк берет, атап айтканда чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет;
- 3) региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого карата аныкталган кыйла натыйжалуу методдор жана мамилелер интеграциялык өнүгүү бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн кыймылынын жалпы векторунан “артта калган” чөйрөлөрдү жана жааттарды макродеңгээлде аныктоого мүмкүндүк берет, башкача айтканда интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоо интеграциялык бирикмелерге катышуучу өлкөлөрдүн өнүгүү багыттарын аныктоо, жалпы артыкчылыктарды түзүү, “интеграциялардын интеграциясы” форматында өлкөлөр аралык диалогду түзүү үчүн актуалдуу болуп саналат;
- 4) автор тарабынан ЕАЭБде финансы саясатынын комплекстүү бул мүнөздөмөсү, ал түзүлө баштагандан тартып бүгүнкү күнгө чейин төмөнкүлөрдөн турат: финансы рынокторунда ишти жүзөгө ашырууга карата талаптардын өзгөчөлүгү жана финансы чөйрөсүндө, анын ичинде купуя маалыматтар менен алмашуу тууралуу талаптар ЕАЭБдин

финансы саясатын шайкеш келтирүү, ошондой эле капиталдын эркин кыймылын камсыз кылуу үчүн финансы рынокторунда шарттарды түзүү үчүн негиз болуп саналат;

5) жалпы финансы рыногун түзүүгө ретроспективдүү талдоо ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптарын бөлүп көрсөтүүгө жана ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясынын негизги артыкчылыктарын аныктоого мүмкүндүк берди, аны ишке ашыруу Бирликтин ичинде капиталдын жана финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин кыймылы үчүн орун алган тоскоолдуктарды четтетүүгө, жеке жактар менен ишкердик субъекттер үчүн инвестициялык, банктык жана камсыздандыруу продуктуларынын жеткиликтүүлүгүн жана ар түрдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банктык, камсыздандыруу жана фондулук рынокторун өнүктүрүүнүн аныкталган тенденциялары, финансы рыногунун маанилүү элементтеринин бири катары, андан ары финансылык интеграциялоо үчүн жалпы келечектеги картинаны берет;

б) азыркы учурда евразия интеграциясына катышуучу өлкөлөрдүн эң көп болгон жана өнүгүп жаткан финансылык каналдары болуп төмөнкүлөр саналат: акча которуулар; чет өлкөлүк инвестициялар; улуттук валюталарды пайдалануу;

7) ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү, алардын негизги мүнөздөмөлөрү менен түзүмдөр аныкталды, атап айтканда датасы, мүчөлөрү жана түзүү механизмдери, ошондой эле мүчөлөрдүн катышуу форматы менен демилгелер аныкталды. Белгилүү түзүмдөр бир жагынан биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгүн, экинчи жагынан – жаңы мүчө-өлкөлөрдү тартуу элементин, б.а. үчүнчү өлкөлөр үчүн интеграциялык бирикменин жагымдуулугун жогорулатууну, демек экономикалык таасир чөйрөлөрүн кеңейтүүнү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну аныктайт;

8) ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун аныкталган тобокелдиктеринин профилдери бул өлкөлөр каралып жаткан 2018–2022-жылдар мезгилинде туруктуу жогорку мааниге жеткен көп сандаган тобокелдиктерди топтогонун көрсөтүүдө. Мамлекеттин валюта жана финансы саясаты канчалык либералдуу болсо, тобокелдик ошончолук күчтүү болот;

9) көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык эсептөөлөрдүн негизинде эсептөөлөр ЕАЭБдин ИДПсы менен түз инвестициялардын, ошондой эле товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортунун ортосундагы оң байланыштарды аныктады. Бирок ЕАЭБдин ИДПсынын төмөндөшүнө эки фактор таасир этет, бул ЕАЭБдин төлөм балансынын операцияларынын учурдагы эсеби (сальдо) жана ЕАЭБден түз инвестициялар, 2035-жылга карата ИДПнын болжолу 2015-жылдын көрсөткүчтөрү менен иш жүзүндө теңелген төмөндөөнү көрсөтөт. Бул болжол учурдагы операциялар эсебинин сальдосун азайтуу боюнча чараларды көрүү жана ЕАЭБдин капиталдын агымын көбөйтүү зарылдыгын билдирет;

10) европа “валюта жыланы” механизмдин Кыргызстан менен Россиянын ортосунда Евразия валюта фонду түрүндөгү мындай системаны институтташтыруу боюнча андан аркы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен ЕАЭБдин жаңы валюта-финансылык саясатын тестирилөө катары пилоттук долбоор катары ишке киргизүүгө болот. Мындай механизмди ишке киргизүү Кыргызстандын кызыкчылыгы үчүн жакшы болмок, анткени бул Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы соода-финансылык өз ара байланышынын жогорку даражасын эске алуу менен өлкөдө инфляциялык тобокелдиктерди олуттуу минималдаштырууга мүмкүндүк бермек;

11) салык жана бажы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдуу мамилеси салыктык эгемендүүлүктү жана юрисдикциялардын атаандаштыгын эске алуу менен салык жана бажы мыйзамдарын өркүндөтүү, жеңилдетилген салык режими бар мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелерине салык салуу боюнча макулдашылган салык жана бажы саясаты, бажы тоскоолдуктарын четтетүү, трансчек аралык инвестициялар жана

ишкердик иш үчүн тоскоолдуктарды жоюу ж.б. аркылуу салык жана бажы саясатынын багыттарын аныктоо менен бекемделүүгө тийиш.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары финансы капиталын интеграциялоо, финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жана продукттардын интеграциялык процесстеринин, бажы чөйрөсүнүн санариптик трансформациясынын жана финансылык глобалдашуунун ортосундагы түз жана кайтарым байланыш механизмдерин аныктоо теориясын иштеп чыгуунун методологиялык негизи катары колдонулушу мүмкүн.

Иштин айрым жоболору Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүмдөрү тарабынан финансылык интеграциялык өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Иштин жоболору жана тыянактары өзүнүн тышкы экономикалык саясатын түзүүдө финансы институттары тарабынан колдонулушу мүмкүн.

Иштин негизги жоболору жана тыянактары Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде “Бажы иши”, “Салыктар жана салык салуу” дисциплиналары боюнча курстарды окутууда колдонулду.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан ЕАЭБдин алкагында финансылык интеграциялык мамилелерди өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары жана келечектери аныкталды, бул интеграциялык өнүгүүнүн концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу үчүн сунуштамаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жоболору илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда, семинарларда жана форумдарда окулду.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Негизги натыйжалары Рецензиялануучу илимий мезгилдүү басылмалардын тизмегине кирген мезгилдүү илимий басылмаларда (Scopus, ИЦРИ) 6,5 б.т. өлчөмүндө 13 илимий макалада жарыяланды. Макалалар төмөнкү илимий журналдарда жарыяланды: «Евразийское научное объединение», «Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун кабарлары», «Азыркы экономиканын актуалдуу маселелери», «КРПМБАнын жарчысы», «Challenges of the Modern Economy: Digital Technologies, Problems, and Focus».

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Интергациялык процесстерде финансыны түзүүнү калыптандыруунун теориялык-методологиялык негиздери” деп аталган биринчи главада евразиялык интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү жана спецификасы ачылды, финансылык-экономикалык интеграция шарттарында финансылык саясаттын заманбап аныктамасы изилденди, региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоонун методдору жана мамилелери изилденди.

Заманбап шарттарда дүйнөнүн дээрлик бир дагы өлкөсү башка өлкөлөр менен өз ара аракеттенбестен натыйжалуу өнүгө албайт. Өлкөлөр саясий, экономикалык, геосаясий же геэкономикалык кызыкчылыктарынын негизинде биригишет. Бул кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн ар кандай интеграциялык топтор түзүлөт. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча дээрлик 300 колдонуудагы региондук соода макулдашуулары бар, анын ичинде экономикалык интеграция, бажы бирликтерин түзүү жөнүндө макулдашуулар жана продукциянын белгилүү бир тизмегине жайылтылган иш-аракеттердин жарым-жартылай чөйрөсү менен макулдашуулар.

Бүткүл дүйнөдө интеграция процесстерин өнүктүрүү, алардын максаттары, өнүгүү стратегиялары, зарыл шарттарды түзүү принциптери интеграциялык бирикмелерди түзгөн өлкөлөрдүн географиялык жайгашуусуна жана экономикалык өнүгүү деңгээлине карабастан жалпы мыйзам ченемдүүлүккө ээ.

Жалпысынан алганда евразиялык интеграция боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, евразиялык интеграциялык бирикмени түзүү жана өнүктүрүү процессин схемалык түрдө төрт ырааттуу кадам түрүндө көрсөтүүгө болот (1-сүрөт). Бул схема интеграциялык бирикменин эволюциясын жана анын глобалдык экономикалык системага кошулушун “маңызы боюнча” чагылдырат. Бирикмени өнүктүрүүнүн андан аркы векторун аныктоочу маанилүү фактор болуп катышуучу өлкөлөрдүн өз ара аракеттенүү стратегиясын (моделин) тандоо саналат. Башкача айтканда, бул бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн атаандаштык артыкчылыктарын эске алуу менен интеграциялык потенциалын жүзөгө ашыруунун багыттарын аныктоо.

1-сүрөт. Интеграциялык бирикмени түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн базалык

кадамдары

Интеграциялык кызматташтыктын стратегиясы (модели) экономиканын чөйрөлөрүнө негизделет, аларды биргелешип өнүктүрүү катышуучу өлкөлөргө кошумча экономикалык натыйжа алып келиши мүмкүн. Экономиканын тармактарынын жана секторлорунун ар түрдүүлүгүнө карабастан, 1.2-сүрөттө берилген интеграциялык кызматташуунун тигил же бул айкалышындагы моделдер бардык интеграциялык бирикмелерде өнүгүүдө.

Кызматташтыктын тандалып алынган моделинин алкагында мүчө мамлекеттер макулдашылган жөнгө салуучу иш-аракеттерди өндүрүү жана ишке ашыруу факторлорунун кыймылы үчүн шарттарды аныктайт. Бул учурда макулдашуулардын деңгээлине жана тереңдигине интеграциялык бирикменин формасы көз каранды болот: ЗСТ, ТС, жалпы рынок, экономикалык бирлик, валюталык бирлик, саясий бирлик. Ошол эле учурда эл аралык экономикалык мамилелердин заманбап теориясында интеграциялык бирикменин бир формасынан экинчи формасына өтүү интеграциялык кызматташтыктын тереңдеши жана барган сайын көп сандагы чектөөлөрдүн жоюлушу менен коштолууга тийиш.

Дүйнөдө чарбалык мамилелерди өнүктүрүү боюнча интеграциялык процесстер ХХ кылымдын экинчи жарымында өнүгүп баштагандыгы, коомдук иштин бардык чөйрөлөрүндө өсүп жататкандыгы айкын көрүнүп турат. Алар өндүрүш күчтөрдү өнүктүрүүгө жана өндүрүштүк мамилелерин өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт. Интеграцияланган чарбалык субъекттер жалпысынан экономикада жана атап айтканда ата мекендик айыл чарбасында маанилүү ролду ойнойт.

Дүйнөлүк практикада тармактык холдингдер, корпорациялар, трансулуттук корпорациялар жана концерндер түрүндөгү вертикалдуу интеграцияланган системалар кеңири таралган, алар “вертикаль боюнча” пландоодо менчиктин сакталышына кепилдик берет жана чарба жүргүзүүнүн технологиялык жана ресурстарды үнөмдөөчү методдорун киргизүүгө мүмкүндүк берет. Эмгек бөлүштүрүү түрлөрүнүн бири катары интеграция анын башка түрлөрү – адистештирүү, топтоо, кооперация менен тыгыз байланыштуу.

А. Смит тарабынан түзүлгөн жана К. Маркс жана башка окумуштуулар тарабынан өркүндөтүлгөн экономикада өндүрүштүн жана интеграциялык процесстердин концентрациялоо процесстерин изилдөө үчүн бекем теориялык негиз бар, ошол эле учурда айрым тармактарга карата интеграцияланган чарбалык системалардын иштешинин көптөгөн аспектери жетишсиз изилденген.

Чет элдик илимий басылмаларда финансылык-экономикалык интеграциянын ар түрдүү чечмелениши кездешет. Биздин оюбузча, аны түшүнүү үчүн эки негизги мамилени аныктоого болот – кенен жана тар. Финансы-экономикалык интеграцияны кеңири түшүнүүдө авторлор натыйжалуу өнүгүүдөн экономикалык артыкчылыктарды алууга багытталган чарбалык субъекттердин бирикмеси катары чечмелейт¹.

Биз бул жалпыланган чечмелөөнү төмөнкүдөй тактоону сунуштайбыз: финансылык-экономикалык интеграция кеңири мааниде ыктыярдуулук принцибине негизделген, жарандык укуктун актылары менен регламенттелген, тараптардын ар биринин экономикалык жана финансылык максаттарына жетишүү үчүн натыйжалуу биргелешкен кызматташууга багытталган бир нече чарбалык субъекттердин биригүүсүн билдирет.

¹ Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК / Г.А. Петранева, Ю.И. Агибров, Р.Г. Ахметов и др.; под ред. Г.А. Петраневой. – М.: Колосс, 2005. – 223 с., . Большой экономический словарь : 26500 терминов / [А. Н. Азрилиян и др.]; под ред. А. Н. Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М.: Ин-т новой экономики, 2007. – 1472 с., Косачев, В.И. Теоретические аспекты интеграции организаций / В.И. Косачев // Вестник ТИСБИ. – 2006. – № 2. – С. 17–23

Финансылык-экономикалык интеграция ар түрдүү аспекти боюнча теориялык талдоо башка экономикалык процесстерден анын артыкчылыктарын жана айырмачылыктарын атоого мүмкүндүк берет:

- чарбалык субъекттердин финансылык-экономикалык интеграциясы ар кандай булактардан финансылык жана интеллектуалдык ресурстарды тартуу менен өндүрүштүк жана башкаруучулук технологияларын жаңылоого негизделген узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет;

- ресурстарга (материалдык, эмгектик, финансылык, маалыматтык) жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк кеңейет, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу жогорулайт;

- интеграцияланган системанын катышуучулары алдыда турган көйгөйлөрдү чогуу чечет;

- интеграцияланган системага кирген чарбалык субъекттер тышкы атаандаштардан коргоону алышат.

Евразиялык интеграция жана бул процесстерде турган өлкөлөрдүн финансылык саясаты боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, бул өлкөлөрдө бирдиктүү финансылык, акча жана кредиттик саясаттын болуу фактысы, демек ЕЭКтин алкагында жоопкерчиликтерди жана милдеттерди ведомстволук бөлүштүрүү дагы суроо туудурат. Дал ушул маселени теориялык-методологиялык иштеп чыгуу бирдиктүү саясатты жүргүзүү методдору жөнүндө суроого жооп берүүгө өбөлгө болмокчу.

Ошондой эле евразиялык интеграциянын алкагында мамлекеттик финансылык саясатты өнүктүрүүнүн иштелип жаткан программаларында бекем методологиялык негиздин жоктугу бар экендигин белгилей кетүү зарыл. Мисалы, ЕАЭБдин финансыны башкаруунун жана финансы рынокторун жөнгө салуунун бирдиктүү программалары жок. Биздин оюбузча бул программанын маанилүүлүгү улуттук бийлик органдарынын ишинин бардык башка багыттарына финансылык саясаттын олуттуу таасири менен аныкталат; ЕАЭБдин финансылык саясаттын туруктуу өркүндөтүү зарылдыгы; финансылык саясаттын натыйжалуулугун жогорулатуу зарылдыгы жана кайра бөлүштүрүлүүчү ресурстар үчүн финансылык саясаттын айрым багыттары менен уюмдардын ортосундагы атаандаштык дагы олуттуу мааниге ээ.

Азыркы учурда региондук интеграциянын даражасын өлчөө процессине бирдиктүү мамиле иштелип чыккан эмес, бул көп жагынан объективдүү себептер менен аныкталат. Мисалы, мамлекеттик статистика кызматтарынын ишинде шайкеш келтирилген мамилелердин жоктугу ар кандай индикаторлордун салыштыруу проблемасына алып келүүдө. Жыйынды индекске кирген индикаторлордун же субиндекстердин салмагын баалоо боюнча методологиялык татаалдыктар бар (эксперттик пикирдин же математикалык методдорду колдонуунун ортосундагы тандоо). Ушуга байланыштуу көбүнчө макроэкономикалык индикаторлорду баалоого (ИДП, ТЧИ көлөмү, экспорт жана импорт ж.б.) же параметрлердин аз санын камтыган салыштырмалуу жөнөкөй индекстерди түзүүгө (Кирни индекси) же агымдардын ар кандай түрлөрүнүн өз ара кирүүсүн баалоого (АЕИ индекси) кайрылышат.

Бирикмелердин көп түрдүүлүгү жана экономикалык интеграция форматтары бирикмелерге мүчө мамлекеттердин экономикаларынын өзгөчөлүгү сыяктуу эле аны өлчөөгө бирдиктүү мамилени иштеп чыгуу үчүн татаалдыктарды түзөт. Ошол эле учурда ЕАЭБде индикаторлор системасынын жардамы менен интеграциянын мониторингин түзүү милдетин карай турган изилдөөлөр азыркы учурда ЕАӨБ экономикалык интеграциянын индикаторлор системасы менен иш жүзүндө чектелген. Натыйжада кандай болбосун интеграциялык бирикмеде интеграциянын деңгээлин баалоого мүмкүндүк берген, анын ичинде жалпы методологиялык мамилелердин негизинде аларды салыштыруу максатында интеграциянын индикаторлор системасын иштеп чыгуу милдети актуалдуу бойдон калууда.

“ЕАЭБде жалпы финансылык саясатты түзүү жана өнүктүрүү” деп аталган экинчи главада ЕАЭБде финансы саясатын жана жалпы финансы рыногун түзүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталган, ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берилген.

Финансылык саясат коомдун экономикалык негизин чагылдырат жана финансылык механизмдерди түзүүгө багытталган экономикалык саясаттын негизги бөлүгү болуп саналат. Акыркылар мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүгүүсү боюнча стратегиялык милдеттерге жетишүүнү кыйла натыйжалуу камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Балансталган финансылык саясаттын негизги максаты аны түзүүчү компоненттерден: бюджеттик, валюталык, монетардык жана салык саясатынан синергетикалык натыйжага жетишүү болуп саналат.

Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин интеграциялык өз ара иштешүүсүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири жалпы финансы рыногун түзүү болуп саналат. Бул милдетти чечүү капиталды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыздоого, тобокелдиктерди диверсификациялоого жана минималдаштырууга, финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана өз ара жол берүү боюнча чектөөчү тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет. Глобалдык экономикалык кризистин жана каржылоонун тышкы булактарына жеткиликтүүлүктүн чектөөлөрүнүн шарттарында финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногун түзүү ЕАЭБ мамлекеттеринин экономикалык өсүшүнүн күчтүү импульсу болуп калат.

2014-2017-жылдардын биринчи этабында жалпы финансы рыногун түзүү бирликтин катышуучу-өлкөлөрү этап-этабы менен экономикалык интеграцияны тереңдетүүнү жүргүзүштү жана финансы чөйрөсүндө улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышты. Финансы чөйрөсүн макулдашылган жөнгө салуу үчүн башында банк, камсыздандыруу ишине жана баалуу кагаздар рыногундагы ишке карата коюлуучу пруденциялык талаптар белгиленген жана финансы рыногунун катышуучуларына карата бирдиктүү талаптар түзүлгөн.

2018-2022-жылдардын экинчи этабында ченемдик негиз түзүлдү жана финансы рыногунун катышуучуларынын ишин жөнгө салуучу органдардын көзөмөлүнүн бирдиктүү технологиялары жана жол-жоболору иштелип чыкты.

Бүгүнкү күндө ЕАЭБ өлкөлөрүндө финансы рыногунун жалпы көлөмү банк системасын жана фондулук рынокту эске алганда 3 трлн АКШ долларына жакын. АКШ, мындан тышкары дүйнөнүн 40тан ашык өлкөсү Евразия экономикалык бирлиги менен эркин соода аймактарын түзүүгө кызыкдар экендигин билдиргендигин эске алуу керек.

ЕАЭБ жөнүндө келишимге ылайык мүчө мамлекеттер валюта-финансы чөйрөсүндө кызматташтыкты өнүктүрүү, тышкы соода жана инвестициялык операцияларда капиталдын эркин кыймылын камсыздоо, улуттук валюталардын өз ара конвертацияланышын камсыздоо максатында макулдашылган валюта саясатын жүргүзөт. Бажы-тарифтик жана тарифтик эмес тоскоолдуктардын жоктугу жана ЕАЭБдин алкагында бирдиктүү бажы аймагынын иштөө шарттарында курстук саясатты макулдашуу ЕАЭБдин жалпы рыногунда товарлардын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн чоң мааниге ээ.

Мындан тышкары, ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү үчүн валюта курстарынын жана пайыздык чендердин олку-солкулугунун алдын алуу өзгөчө мааниге ээ, ал рыноктун катышуучуларына өзүнүн финансылык тобокелдиктерин контролдоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

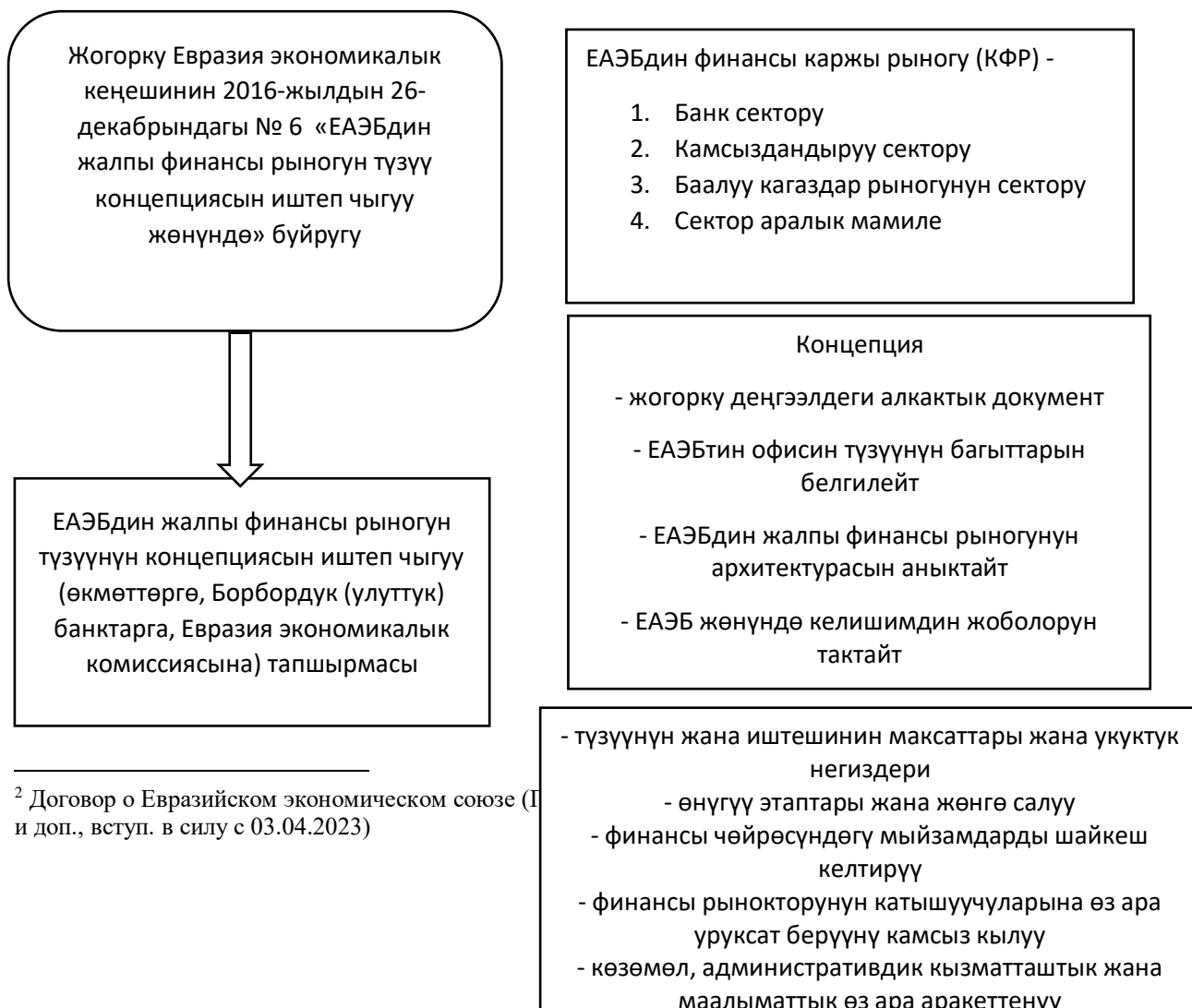
Бюджеттик саясат чөйрөсүндө координациялоо үчүн кириш бажы алымдарынын суммаларын чегерүүнүн жана бөлүштүрүүнүн колдонуудагы тартибине мониторинг жүргүзүү, алардын бюджеттердин кирешесине чегерилишин контролдоо, ошондой эле макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн сандык маанилерине: консолидацияланган бюджеттин жылдык дефицитине, мамлекеттик башкаруу секторунун карызына жана экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугун аныктоочу инфляциянын деңгээлине мониторинг жүргүзүү практикалык мааниге ээ.

Жалпы финансы рыногун түзүүнүн маанилүү фактору салык саясатынын негизги компоненттерин координациялоо болуп саналат. ЕАЭБ жөнүндө келишимдин алкагында мамлекеттер өз ара соода жүргүзүүдө салыктардын, жыйымдардын жана төлөмдөрдүн бардык түрлөрү боюнча салык салуунун мындай шарттарын колдонуу боюнча милдеттенмелерди өздөрүнө алышат, мында мүчө мамлекеттердин биринде да ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнөн ташып келинген жана сатылган товарларга карата салык салуунун өз аймагынан чыгарылган окшош товарларга карата салык салуунун шарттарына караганда анча жагымдуу эмес шарттары болушу мүмкүн эмес².

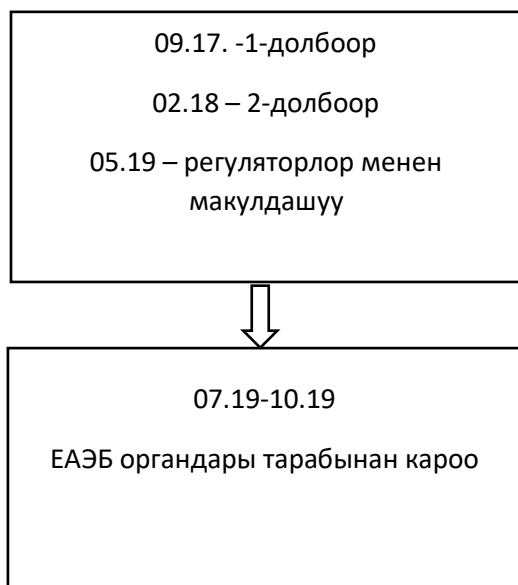
Мындан тышкары, мамлекеттер атаандаштыктын шарттарын бузбоо жана улуттук деңгээлде же Бирликтин деңгээлинде товарлардын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин жүрүүсүнө тоскоолдук кылбоо үчүн өз ара соодага таасир этүүчү салыктарга карата мыйзамдарды жакындаштырууну ишке ашыруунун багыттарын, формаларын жана тартибин аныкташат. Ошол эле учурда өтө сезгич акциздик товарлар боюнча акциздердин чендерин шайкеш келтирүү жана кошумча нарк салыгын алуу системасын өркүндөтүү, анын ичинде маалыматтык технологияларды колдонуу менен ишке ашырылууда.

Колдонуудагы ставкаларды жакындатуу жана акциздер боюнча аракеттерди координациялоо ЕАЭБ мамлекеттеринин товар өндүрүүчүлөрү үчүн бирдиктүү рыноктун алкагында бирдей атаандаштык шарттарын түзүүдө маанилүү ролду ойнойт. Алгач ЕАЭБ өлкөлөрү кайсы ченемдик-укуктук актылар жакындашууга тийиш экендигин аныкташат, ырааттуулугун такташат жана финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү үчүн зарыл болгон чараларды иштеп чыгышат. Улуттук мыйзамдардын ченемдерин жакындаштыруу процесси 2025-жылга чейин аякташы керек.

Изилдөө ретроспективада ЕАЭБ өлкөлөрү интеграциялык процесстерди күчөтүү максатында 2019-жылдын октябрында ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясын бекитүүдөн мурун кылдат даярданганын көрсөттү (2-сүрөт).

² Договор о Евразийском экономическом союзе (И и доп., вступ. в силу с 03.04.2023)

2-сүрөт. Жалпы финансы рыногун түзүү жөнүндөгү маселенин тарыхы³

EAEBдин жалпы финансы рыногун куруу эки этапта ишке ашырылат. Биринчи этапта 2025-жылга чейин Бирликтин өлкөлөрү финансы мыйзамдарын шайкеш келтирүү боюнча иштерди жүргүзүүсү (3-сүрөт), финансы рынокторун жөнгө салуучулардын административдик кызматташтыгын уюштурууга карата мамилелерди иштеп чыгуусу жана натыйжада Бирликтин өлкөлөрүнүн финансылык кызмат көрсөтүүчүлөрүнүн бири-биринин рынокторуна өз ара жол берүүлөрүн камсыз кылуусу зарыл.

Ошондой эле мүчө мамлекеттер тарабынан банк жана камсыздандыруу секторлорунда юридикалык жакты түзүү үчүн лицензияларды өз ара таанууга жана баалуу кагаздар рыногунда финансылык кызмат көрсөтүүлөрдү трансчек аралык жеткирүүгө карата макулдашылган мамилелер аныкталат.

2025-жылдан кийинки экинчи этапта финансылык мыйзамдарды шайкеш келтирүү жана юридикалык жак катары кошумча мекемесиз (лицензиялоосуз) финансылык кызматтарды көрсөтүү боюнча ишти жүзөгө ашырууга макулдашылган мамилелерди аныктоо боюнча ишти улантуу күтүлүүдө.

EAEB өлкөлөрүнүн финансы рынокторунда маанилүү ролду банктар ойнойт. Биздин өлкөлөрдүн банк системаларынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет:

1) банктык эмес институттарга салыштырмалуу активдердин көлөмү боюнча банк секторунун олуттуу үстөмдүгү;

2) банктык активдердин концентрациясынын жогорку деңгээли (5 ири банк бардык өлкөлөрдөгү активдердин 50% дан ашыгын түзөт);

3) экономиканын банк кредиттери менен каныккандыгынын төмөнкү деңгээли.

Банктардын саны жана өлчөмү боюнча Россия үстөмдүк кылат. Бүгүнкү күндө банк секторунда өз ара өтүү (интеграция) деңгээли анча чоң эмес. Мындай шарттарда мыйзамдарды жакындаштыруу жана банктык кызмат көрсөтүүлөр рынокторун интеграциялоо татаал көп факторлуу милдет болуп саналат.

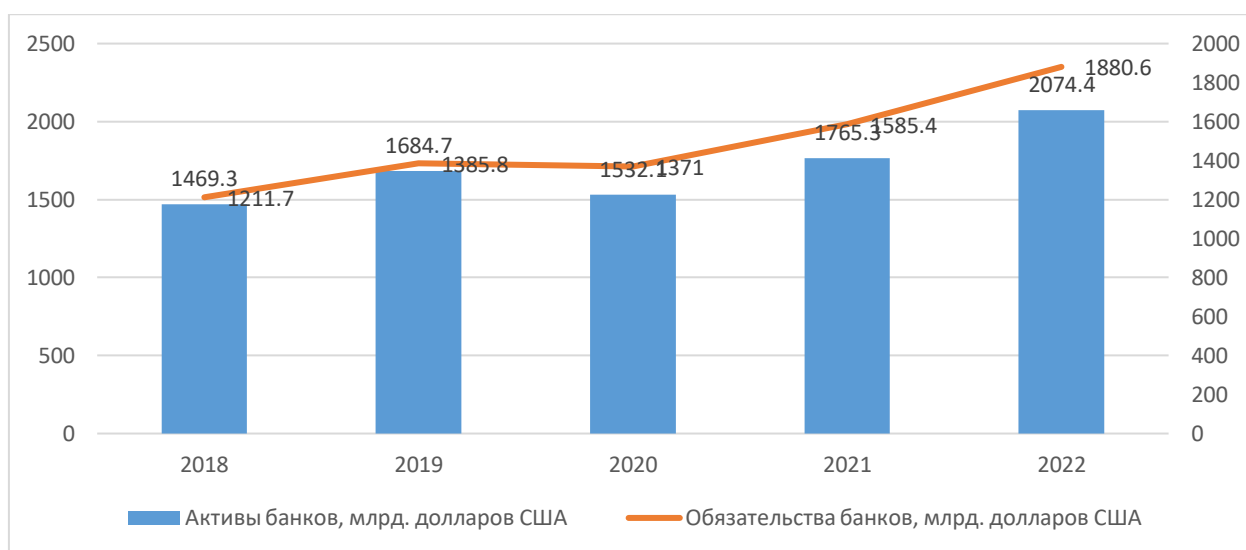
Банк чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү боюнча практикалык иш курамына Комиссиянын кызматкерлери жана EAEB мүчө мамлекеттеринин улуттук (борбордук) банктарынын өкүлдөрү кирген финансы чөйрөсүндөгү шайкеш келтирүү боюнча жумушчу топтун алкагында жүргүзүлөт.

Финансы рыногунун кээ бир маанилүү элементтеринин: банктын жана камсыздандыруунун өнүгүү тенденцияларына көз салып көрөлү:

³ Рисунок составлен автором

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн банк рыногунун субъекттеринин жалпы саны 2022-жылы 1574 бирдикке жетти, бул базалык 2018-жылга салыштырмалуу 16,8 %га аз же абсолюттук мааниде алганда 318 бирдик, бул көрсөткүчкө изилдөө мезгилинде Россияда жана Беларусь Республикасында чет өлкөлүк контролдогу банктардын саны азайышы таасир эткен.

ЕЭК катышуучу өлкөлөрүнүн банк рыногунун субъекттеринин санынын көрсөткүчүнүн төмөндөшүнө карабастан, алардын активдери жана милдеттенмелери өсүүдө. 2022-жылы ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун активдери 2074,4 млрд. АКШ долларын түзгөн, бул 2018-жылга караганда 862,7 млрд. АКШ долларына же 71,2 %га көп. Өсүш активдүү операциялардын өсүшүнүн эсебинен болду: кредит берүү, инвестициялык операциялар жана банктардын өздүк жана тартылган каражаттарды жайгаштыруу боюнча башка операциялары. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун милдеттенмелери 1880,6 млрд. АКШ долларын түздү, бул 2018-жылга караганда 411,3 млрд. АКШ долларына же 27,99 %га көп. Өсүш кардарлардын – юридикалык жана жеке жактардын депозиттеринин өсүшүнүн, банктар аралык кредиттердин, облигациялардын жана банктын векселдеринин көлөмүнүн көбөйүшүнүн эсебинен болду.

3-сүрөт. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун активдери жана милдеттенмелери⁴.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногу төмөндөө тенденциясын көрсөтүүдө. ЕАЭБ катышуучу-өлкөлөрүнүн камсыздандыруу рыногунун субъекттеринин жалпы саны 2022-жылы 204 бирдикке жетти, бул базалык 2018-жылга салыштырмалуу 23,8% га аз же абсолюттук туюнтууда 64 бирдик, бул көрсөткүчкө изилдөө мезгилинде таасирин тийгизди, атап айтканда Россияда жана Казакстан Республикасында камсыздандыруу компанияларынын саны кыскарды.

⁴ Таблица составлена на основе Финансовая статистика Евразийского экономического союза. Оперативные данные за 2022 год. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2023. – 125 с.

4-сүрөт. – ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн камсыздандыруу сый акыларынын жана камсыздандыруу төлөмдөрүнүн көлөмдөрү⁵

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногунун субъекттеринин санынын төмөндөшүнө карабастан камсыздандыруу сыйлыктарынын суммасы жана камсыздандыруу төлөмдөрүнүн суммасы өсүүдө. Биринчи кезекте, мындай тенденция камсыздандыруу компанияларынын кардарлар базасынын өсүшү менен байланыштуу. Жеке жактар менен жоопкерчиликти ыктыярдуу камсыздандыруу жана жеке камсыздандыруу боюнча келишимдердин көбөйгөндүгүнө байланыштуу, бул калктын финансылык сабаттуулугунун деңгээлин жогорулатуудан кабар берет. Экинчиден, милдеттүү камсыздандыруу чөйрөсүндөгү юридикалык жактар үчүн ченемдик укуктук актыларды күчөтүүдөн улам болду.

ЕАЭБдин алкагында кызматташуунун башкы максаты ааламдашуунун көп түрдүү чакырыктарына жамааттык жооп издөө болуп саналат, мында өлкөлөр зарыл болгон учурда дүйнөлүк финансы системасын реформалоо боюнча активдүү аракеттерди көрүүгө чечкиндүү. Ушуга байланыштуу мындай умтулууну пайда кылган себептерди түшүнүүдө жана бул чөйрөдөгү көйгөйлөрдүн анык абалына баа берүүдө так болуу зарыл.

Финансы кызматташтыгынын негизги багыттары, мүчө мамлекеттердин түзүлүп жаткан финансы механизмдерине катышуу схемалары, максаттары жана милдеттери жөнүндө объективдүү көз карашты бүгүнкү күндө ЕАЭБде түзүлүп жаткан финансы түзүмдөрүн изилдөөнүн негизинде түзүүгө болот (1-таблицаны караңыз).

1-таблица - ЕАЭБде аймактык финансылык механизмдерди түзүүчү түзүмдөр: негизги мүнөздөмөлөр⁶

Демилге	Түзүлүш Ү	Мүчөлөр	Механизм	Катышуу форматы
Евразия экономикалык бирлигинин Бажы бирлиги	2007	РФ, КР, БР + с 2014 КР, АР	Евразия экономикалык коомдоштугунун мамлекеттер аралык кеңеши	Бирдиктүү бажы аймагын түзүү жана Бажы союзун түзүү

⁵ Там же

⁶ Таблица разработана автором

			(Бажы бирлигинин жогорку органы)	жөнүндө келишим
Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин 2014-жылдын 10-октябрындагы №78 «Евразия экономикалык биримдигинин бюджетин жөнүндө жобо тууралуу» чечими	2014-жыл	РФ, КР, БР, КР, АР	ЕАЭБ бюджетине үлүштүк төгүмдөр	ЕАЭБ жөнүндө келишим, ЕАЭБ укугун түзгөн документтер
Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2012-жылдын 16-июлундагы № 54 «Евразия экономикалык бирлигинин Бирдиктүү бажы тарифин бекитүү жөнүндө» (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) чечими	2012	РФ, КР, БР + 2014-жылдан бери КР, АР	Ташып кирүү бажы алымдарынын салымдары	<i>Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишинин бирдиктүү товардык номенклатурасы</i>

Таблица ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык кызматташтыгынын түзүмү хронологиялык түрдө биринчи болуп үч өлкөнүн Бажы союзу форматында түзүлдү, башкача айтканда 2015-жылы ЕАЭБ түзүү алдында Евразия экономикалык коомдоштугунун (ЕврАзЭС) катышуучу өлкөлөрүнүн ичинен үч гана өлкөнүн (Россия, Белоруссия жана Казакстан) Бажы бирлиги болуп саналат жана ошону менен Евразия экономикалык коомдоштугунун (ЕврАзЭС ББ же жөн эле ББ) базасында Бажы бирлиги болуп саналарын көрсөтөт, ага мүчө болуу ЕврАзЭСке катышкан өлкөлөр үчүн милдеттүү эмес болгон.

Жобо Евразия экономикалык бирлигинин (мындан ары - Бирлик) бюджетин түзүүнүн жана аткаруунун, ошондой эле Бирликтин бюджетинин аткарылышы жөнүндө отчетту даярдоонун тартибин аныктайт.

Жалпысынан экономикалык биримдиктин стадиясында турган интеграциялык бирикме үчүн консолидацияланган бюджеттин болушу зарыл. Бир жагынан, бул биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгү, экинчи жагынан – жаңы мүчө-өлкөлөрдү тартуунун элементи, б.а. интеграциялык бирикменин үчүнчү өлкөлөр үчүн жагымдуулугун жогорулатуу, демек, экономикалык таасир чөйрөсүн кеңейтүү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. ЕАЭБти өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиясынын жана экономиканы инновациялык модернизациялоого багытталган аны ишке ашыруу механизмдеринин максаттары үчүн

консолидацияланган бюджет керек, анын чыгаша бөлүгү административдик гана эмес, долбоордук чыгымдардан да турат.

Туруксуздуктун потенциалдуу булактарынын ар түрдүүлүгү, финансылык рыноктордун ар кандай сегменттеринин ортосунда кризистик көрүнүштөрдүн таралышы жана негизги факторлордун сызыктуу эмес өз ара аракеттенүүсү (таасир этүүчү факторлордун жалпы массивинен акыркыларды бөлүп чыгаруунун татаалдыгы сыяктуу) финансылык тобокелдиктерге баа берүү, финансылык туруктуулук сыяктуу эле, бир көрсөткүчтө камтылбай тургандыгын негиздеген изилдөө позициясын тастыктайт. Өнүгүп келе жаткан рыноктору бар өлкөлөрдүн финансы системаларына таасир этүүчү глобалдык тобокелдиктерди жакшыраак түшүнүү финансылык системаны карап чыгуунун негизинде түзүлүшү мүмкүн. Белгилүү бир убакыт аралыгында көрсөткүчтөрдүн динамикасын изилдөөнүн натыйжасында, эгерде төмөнкү шайкештикти сактоого мүмкүн болсо, тобокелдиктерди диагностикалоонун максатына жетүү мүмкүн: бул көрсөткүчтөр системасында каралган тобокелдиктер белгилүү бир деңгээлде өлчөнө алат, жетиштүү деңгээлде бөлүнүшү жана финансылык туруктуулук менен байланыштуу болушу мүмкүн.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берүүнүн жыйынтыктарын карап көрөлү.

Глобалдык финансы системасы өлкө үчүн олуттуу тобокелдиктерди алып келет. Ушул тобокелдиктердин бардыгы улуттук финансы секторунун туруктуулугуна таасирин тийгизип, аны кризистерге алсыз кылат. Өлкөнүн финансылык өнүгүүсү жетишсиз жана жөнгө салуу системасы начар болгон учурда тобокелдиктер бир нече эсе көбөйөт. Тобокелдиктердин ар түрдүүлүгүнүн ичинен биз алардын төмөнкү түрлөрүн тандап алдык⁷:

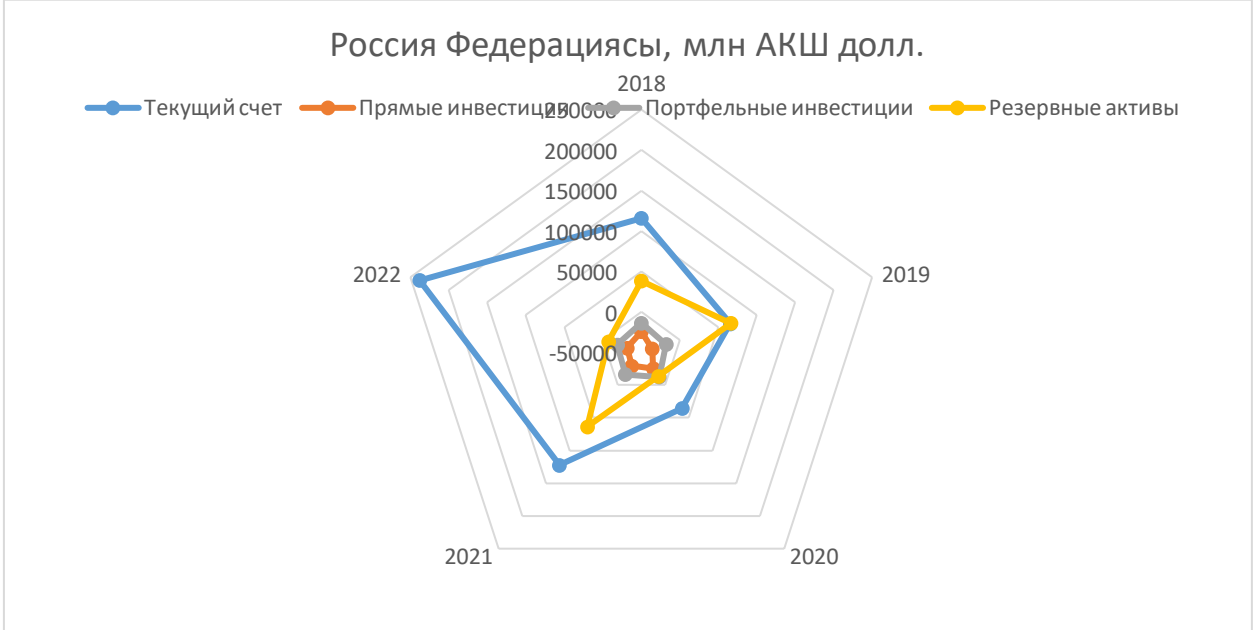
- *капитал агымынын ашыкча туруксуздугу* (капитал эсебинин айрым структуралык элементтеринин динамикасы менен сүрөттөлгөн);

- *улуттук валютанын кескин арзандашынан улам чет өлкө валютасында номинацияланган карыздын тез өсүшү* (экономиканын секторлору боюнча карыздык милдеттенмелердин динамикасын мүнөздөөчү көрсөткүчтөр менен сүрөттөлөт);

- *натыйжасыздыктын күчөшү тобокелдиги (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келүүсүнөн улам келип чыккан капиталдын бурмаланышы)* күндөлүк эсептин жана эл аралык резервдердин динамикасында чагылдырылышы мүмкүн.

ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин тобокелдиктерин диагностикалоо диаграммалары төлөм балансынын маалыматтарынын негизинде түзүлөт (керектөө бааларынын индексине (2021) корректировкаланган миллиондогон АКШ долларында, РПБ6 методологиясында). Бул маалыматтар Борбордук (улуттук) банктардын расмий сайттарында төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча берилген: 1) эл аралык камдар; 2) карыздык милдеттенмелердин таза кабыл алынышы (мамлекет, борбордук банк, экономиканын башка секторлору тарабынан); 3) күндөлүк операциялар эсебинин сальдосу; 4) капитал эсебинин айрым түзүмдүк элементтеринин сальдосу: тике, портфельдик жана башка инвестициялар (“+” финансылык активдерди таза сатып алуу; “-“ милдеттенмелерди таза кабыл алуу).

⁷ Кабир Л. С., Яковлев И. А., Никулина С. И. Риски устойчивости национальной финансовой системы в условиях валютной либерализации: классификация и основные подходы к управлению // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2015. № 10.

5-сүрөт. ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин тобокелдиктерин диагностикалоо диаграммасы [автор тарабынан түзүлдү]

Ар бир өлкө үчүн акыркы беш жылдагы төрт жылдык орточо тобокелдик диагностикасынын лепестки диаграммасы түзүлгөн (8-сүрөт). Диаграмманын бул түрү тобокелдиктин мүнөзүнө, багытына жана интенсивдүүлүгүнө өтө көрүнөө диагностикалык маалыматты берет. Жылдар боюнча орточо кескин өзгөрүүлөр канчалык аз болсо, система ошончолук туруктуу жана глобалдык кризистерге ошончолук туруктуу болот.

Диаграммалардын графиктерин талдоодо 2020-2021-жылдар мезгили пандемиядан кийинки кризис мезгили экенин эстен чыгарбоо керек. Демек, диаграммаларда бул мезгилде тике инвестициялар боюнча, резервдик активдер боюнча көлөмдөр кескин төмөндөп баратканы, пандемия учурундагы айрым туруктуулукту Кыргыз Республикасы гана көрсөтүп жатканы көрүнүп турат, сыягы, биздин экономиканын финансылык түзүүчүсү дүйнөлүк экономикага көп интеграцияланбагандыгы жана кандайдыр бир күчтүү терс өзгөрүүлөрдү дээрлик аз сезгендигинин фактору таасир этүүдө.

Белгилүү бир убакыт аралыгында тобокелдикке сезгич көрсөткүчтөрдүн өзгөрүшүн мүнөздөгөн графиктердеги байкалган жылыштардын негизинде, биз белгилүү бир убакыт аралыгында улуттук финансы тутумунун туруктуулугунун тобокелдиктеринин көбөйүшүн же азайышын көрө алабыз.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдиктеринин профилин кароо (2-таблица) каралып жаткан өлкөлөрдүн улуттук финансылык системаларынын туруктуулугунун абалын дагы да деталдаштырууга жана окшош тобокелдик профилдери бар өлкөлөрдүн топторун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

2-таблица – АСЕАНга мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулук тобокелдиктеринин профилдери [7-сүрөттүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн]

	Армения Республикасы	Беларусь Республикасы	Казахстан Республикасы	Кыргыз Республикасы	Россия Федерациясы
Эл аралык резервдер	-	+	+	+	+
Учурдагы эсеп	+	+	-	-	+
Чет өлкөлүк түз инвестициялар	-	+	-	-	-
Портфельдик чет элдик инвестициялар	-	+	+	-	-

Эскертүү:

+ каралып жаткан көрсөткүчтүн орточо өзгөрүү маанисинин өсүшүн билдирет;

- каралып жаткан көрсөткүчтүн орточо өзгөрүүсүнүн мааниси азайганын же өзгөрбөгөнүн билдирет.

Диаграммаларды жана алынган өлкөлөрдүн тобокелдик профилдерин талдоодон келип чыккан төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот.

Биринчиден, дээрлик бардык өлкөлөр капитал агымынын туруксуздугун азайтууга жетишти же алардын кризис учурундагы караганда интенсивдүү өсүшүнө жол беришкен жок. Кыргыз Республикасы (капиталдын бардык элементтери боюнча орточо өзгөрүүнүн өсүшүн көрсөттү), Казакстан Республикасы (портфельдик жана башка инвестициялардын агымынын орточо өзгөрүүсүнүн өсүшү) өзгөчө болуп калды.

Экинчиден, дээрлик бардык өлкөлөр улуттук валютадагы карыздын тез өсүшүн көрсөтүштү, бул улуттук валютанын кескин начарлашын көрсөтүп турат. Россия Федерациясы, Беларусь Республикасы кирбейт.

Үчүнчүдөн, айрым өлкөлөр натыйжасыздыктын күчөшүн көрсөттү (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келишинен улам капиталдын бурмаланышы), анткени эл аралык резервдердин, учурдагы эсептин жана капиталдын агымынын (Казакстан), эл аралык резервдердин (Армения) орточо өзгөрүү динамикасы өстү.

Төртүнчүдөн, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин көпчүлүгү пандемиядан кийинки кризистен кийин улуттук системанын туруктуулугунун тобокелдиктерин тигил же бул өлчөмдө азайтууга жетишти деген тыянак чыгарууга болот. Бирок Россия Федерациясы кризистен кийин тобокелдиктин эң чоң өсүшүн көрсөткөн жалгыз мамлекет болуп калды. Мунун себеби катары ЕАЭБдин башка мүчө мамлекеттерине салыштырмалуу бул мамлекеттин финансы системасынын интегралдуулугунун жогорку деңгээлин, ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу анын дүйнөлүк финансы системасына кошулуусу чоң экендигин таануу керек.

ЕАЭБдин калган мүчө мамлекеттери кризисте капиталдын агымын чектөө саясатын жүргүзүшкөн (ар кандай катаалдык), бул аларга тобокелдиктердин өсүү темпин аздыр-көптүр кармап турууга же алардын төмөндөшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берди.

Жүргүзүлгөн талдоо өлкөлөр каралып жаткан 2018-2022-жылдар аралыгында туруктуу жогорку баалуулуктарга жеткен тобокелдиктер болгондугун көрсөтөт. Мамлекеттин валюта жана финансы саясаты канчалык либералдуу болсо, тобокелдик ошончолук күчтүү болот. Мунун баары, албетте, финансы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүгө өзгөчө актуалдуулукту берет жана ЕАЭБтин аймактык финансылык демилгелерине көңүл бурууну талап кылат.

Диссертациялык изилдөөнүн алкагында ЕАЭБдин төлөм балансы менен ЕАЭБдин ИДПсынын ортосунда байланышты изилдөө зарылдыгы келип чыкты, анткени өлкөнүн төлөм балансы белгилүү бир өлкөнүн гана эмес, бүтүндөй евразия бирикмесинин экономикалык саламаттыгынын абдан маанилүү аспекти болуп саналат.

Байланышты изилдөө үчүн ЕАЭБдин төлөм балансын менен ЕАЭБдин ИДПсын көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоо колдонулду, бул методду колдонуу үчүн төлөм балансы декомпенсацияланган (бир нече көрсөткүчтөр-факторлор колдонулду), ал ИДПга таасир этет жана баштапкы таблица төмөнкү таблицада таризделди:

3-таблица. ИДП жана төлөм балансынын декомпенсацияланган көрсөткүчтөрү

	ЕАЭБдин ИДПсы (Y) млрд, АКШ долл.	ЕАЭБдин төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсеби (сальдо) (X1)	Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр (сальдо) (X2)	Түз инвестициялар (ЕАЭБге) (X3)	Түз инвестициялар (ЕАЭБден) (X4)
2015	1626,7	11,136	21,74	6,75	7,48
2016	1481,9	7,22	21,85	5,36	23,44
2017	1815,3	11,58	28,63	10,47	1,92
2018	1933	37,53	52,17	10,99	0,78
2019	1965,9	6,78	31,19	5,29	7,77
2020	1731,8	5,46	20,13	3,84	5,68
2021	2057,3	46,77	68,65	29,15	14,42
2022	1747	40,65	58,82	3,21	0,12

Эсептөөлөр ЕАЭБдин ИДПсы менен түз инвестициялардын ортосундагы оң байланыштарды, ошондой эле товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортун аныктады. Бирок ЕАЭБдин ИДПсынын азайышына эки фактор таасир этет, бул ЕАЭБдин төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсеби (сальдо) жана ЕАЭБдин түз инвестициялары, бул негизинен экономикалык

теориянын пуштулаттары болуп саналат.

4-таблица. – 2035-жылга чейин ИДШны өнүктүүү болжолу

Мезгил	Чекиттик болжол,	Жогорку чек ара,	Төмөнкү чек ара,
2023 болжол	1803,5	2360,683	1246,317
2024 болжол	1792,25	2674,67	909,8304
2025 болжол	1781	2992,468	569,5316
2026 болжол	1769,76	3311,651	227,8691
2027 болжол	1758,51	3631,47	-114,45
2028 болжол	1747,26	3951,645	-457,125
2029 болжол	1736,01	4272,035	-800,015
2030 болжол	1724,77	4592,577	-1143,04
2031 болжол	1713,52	4913,206	-1486,17
2032 болжол	1702,27	5233,905	-1829,36
2033 болжол	1691,02	5384,916	-2002,88
2034 болжол	1679,78	5706,005	-2346,44
2035 болжол	1668,53	6027,072	-2690,01

Чекиттик болжол боюнча 4-таблицада көрүнүп тургандай, 2035-жылы ИДП 2015-жылды көрсөткүчтөрүнө иш жүзүндө салыштырганда 1668,53 млрд АКШ долл. чейин төмөндөйт. Мында ЕАЭБдин аткаруу органдары учурдагы операциялардын эсебинин сальдосун азайтуу боюнча чараларды көрүүсү жана ЕАЭБге капиталдык агымын көбөйтүүсү зарыл.

«Финансылык интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн өнүгүүсүнүн башкы түзүүчүсү катары» деп аталган үчүнчү главада ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарын өнүктүрүүгө талдоо жүргүзүлдү, ЕАЭБ валюталык интеграциясынын максаттары жана учурдагы милдеттери ачылды, бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Финансылык аспектте интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн экономикалык мейкиндигинин бирдиктүү финансылык саясатын калыптандыруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ал Бирликтин өлкөлөрүнүн финансылык системаларынын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн бекемдөөгө, алардын ачык-айкындуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган. Евразия экономикалык комиссиясы мүчө мамлекеттердин өкмөттөрү менен биргеликте ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү боюнча ченемдик укуктук базаны түзүүдө. Бирок ЕАЭБдин алкагында финансылык интеграциялардын абалын изилдөөдөн мурда, евразиялык интеграцияга катышуучу өлкөлөрдүн финансылык байланыштарынын өнүгүүсүнө талдоо жүргүзөбүз.

Азыркы учурда евразиялык интеграцияга катышуучу өлкөлөрдүн кыйла көп ишке ашырылган жана өнүгүп жаткан финансылык каналдары болуп төмөнкүлөр саналат:

- акча которуулар;
- чет өлкөлүк инвестициялар;
- улуттук валюталарды пайдалануу.

Аналитикалык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө эмне үчүн бул финансылык каналдар азыркы учурда абдан актуалдуу болуп саналарын негиздейбиз.

Акча которуулар боюнча изилдөөлөр төмөнкүдөй картинаны көрсөттү:

1. Армения. 2018-2021-жылдардын ичинде акча которуулар ички суроо-талаптын керектөөчүлүк жана инвестициялык компоненттерине дем берүү үчүн, ошондой эле тышкы

сооданын олуттуу тартыштыгын компенсациялоо менен Армениянын төлөм балансы үчүн стратегиялык маанисин сактап калды. Түшүүлөрдүн географиялык түзүмүн эске алуу менен алар Арменияны ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган маанилүү интеграциялык канал бойдон калат, анын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 2018-2021-жылдарда орточо 55,3 %ды түзгөн. Ошого карабастан, акча которуулардын экономика үчүн мааниси төмөндөп баратканын белгилей кетүү керек.

2. Беларусь. ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу акча которуулар Беларусун экономикасы жана төлөм балансы үчүн чоң мааниге ээ эмес. ЕЭК статистикасына ылайык 2019-жылы которуулар ИДПнын болгону 1,1 % түздү, бул болжол менен мурунку жылдын деңгээлине туура келет.

Жалпысынан 2021-жылы ЕАЭБден 289,5 млн АКШ доллары тартылган, 2021-жылга салыштырмалуу 9,4 %га көп (264,5 млн АКШ доллары). Жылдык динамика так багытка ээ эмес жана аткарылуучу иштердин сезондуулугу менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Ошого карабастан которуулар Беларусу ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган интеграциялык каналдын ролун аткарат, алардын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 65 %дан ашыкты түзгөн. Беларуска акча которуулардын чыныгы көлөмү Беларусь Республикасынын Улуттук банкынын маалыматтарына негизделген расмий статистикадан ашып кетет деп белгилүү бир ишеним менен болжолдоого болот, ал беларуссиялык жана россиялык жарандардын бирдиктүү мамлекеттин чегинде эркин жүрүүсүнүн контекстинде акча которууларды накталай түрдө толук көзөмөлдөй албайт.

3. Казакстан. Акча которуулар Казакстандын экономикасы жана төлөм балансы үчүн эмгек ресурстарын экспорттоочу болуп саналган ЕАЭБдин башка өлкөлөрү үчүн да анчалык мааниге ээ эмес. Алсак, ЕЭКтин статистикасына ылайык 2021-жылы кирген трансчек аралык которуулар ИДПнын болгону 1 % түзгөн (2018-жылы ИДПнын 1,3 %). Бардыгы болуп 1838,8 млн АКШ доллары тартылган, бул өткөн жылга салыштырмалуу 18,7 %га аз (2260,7 млн АКШ доллары). Ошол эле мезгилге чет өлкөлөргө жөнөтүлгөн акча которуулардын көлөмү 5882,4 млн АКШ долларын долларын же ИДПнын 3,3 % түзгөн (2018-жылы ИДПнын 3,1 %), бул мурунку жылга салыштырмалуу 8,1 %га көп (5439,3 млн АКШ доллары).

4. Кыргызстан. Акча которуулар тышкы сооданын олуттуу тартыштыгын компенсациялоо менен өлкө ичиндеги керектөөчүлүк жана инвестициялык суроо-талапка дем берүү үчүн, ошондой эле жалпы эле Кыргызстандын төлөм балансы үчүн стратегиялык маанисин сактап калат.

Келип түшүүлөрдүн географиялык түзүмүн эске алуу менен алар Кыргызстанды ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган маанилүү интеграциялык канал бойдон калууда, алардын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 2021-жылы 98,2 %ды түзгөн. Жыл ичинде ИДПнын 10 % жетиши мүмкүн болгон акча которуулардын жогорку өзгөрүлмөлүүлүгүн белгилей кетүү керек (максималдуу жана минималдуу көлөмдүн айырмасы). Аны эки фактор менен түшүндүрүүгө болот: иштин мезгилдүүлүгү жана валюта курсунун өзгөрүшү. Жалпысынан 2021-жылы өлкөгө 2692,1 млн АКШ доллары тартылган, бул өткөн жылга салыштырмалуу 15,8 %га аз (2325,8 млн АКШ доллары). Кыргызстанга чет өлкөдөн акча которуулардын динамикасы жыл бою 2020-жылдын ушул мезгилине карата терс мааниге ээ болгон. Мындай кырдаал РФдан ЕАЭБ өлкөлөрүнө, биринчи кезекте КР жана Казакстанга жеке жактардын каражаттарын которуунун шарттарынын катуулашы, ошондой эле Covid-19 пандемиясынын таасири менен шартталгандай. Которуулардын өлчөмү башында бир адамга айына 100 миң рублга чейин чектелген, кийин суммасы 150 миң рублга чейин көбөйгөн. Россия тарап көмүскө ишкердикке каршы күрөшүү боюнча бул чараларга түрткү берет.

5. Россия. Акча которуулар каналы Россиянын экономикасы жана төлөм балансы үчүн олуттуу мааниге ээ эмес. 2021-жылы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн багыты боюнча РФдан которуулардын жыйынды көлөмү ИДПнын 2,5 % түздү, 2018-жылы 2,9 %га төмөндөдү. Бирок ЕАЭБ өлкөлөрү, атап айтканда Армения жана Кыргызстан үчүн бул

канал экономикалык активдүүлүктү, ошондой эле төлөм балансын колдоо үчүн жогорку маанисин сактап турат. Дүйнөнүн калган бөлүгүнө карата Россия таза донордун ролунда, анын ичинде Казакстанды кошпогондо, ЕАЭБдин бардык өлкөлөрүнө да чыгат.

2021-жылдын жыйынтыгы боюнча Россиядан Бирликтин республикаларына которуулардын көлөмү 2018-жылга салыштырмалуу 16,3 %га кыскарды жана жалпысынан 3,8 млрд АКШ долларын түздү. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрү Россиядан акча которуулардын негизги багыты болуп саналбайт. Өлкөнүн чегинен тышкары которуулардын жалпы көлөмү 41,7 млрд АКШ долларын түздү жана ЕАЭБдин мамлекеттери анда 9,2% ээлейт. Бирликтин өлкөлөрүнөн Россияга келип түшүүлөр да жыл ичинде 4,1 %га – 2,75 млрд АКШ долларына чейин кыскарган. Бул жерде таза сальдо терс мааниде (–1,4 млрд АКШ долл.) түзүлдү.

ЕАЭБдин өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарынын мааниси боюнча экинчи орунда чет өлкөлүк түз инвестициялар турат.

ЕАЭБдин постсоветтик мейкиндикте инвестициялык өз ара аракеттенүүнүн өзөгү болуп саналат. ЕАЭБдин өлкөлөрүнүн компаниялары 2017-жылдан тартып КМШ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИ динамикасында оң жактуу бурулушту камсыз кылды.

ЕАЭБ ичинде өз ара ТЧИнин өз ара өсүшү акырындык менен 2018-жылдын аягында 1509,8 млн АКШ долларынан тартып 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 1967,3 млн АКШ долларында бара жатат. ЕАЭБдин ичиндеги инвестициялык түгөйлөрдүн салыштырма салмагы каралып жаткан 12 постсоветтик өлкөнүн бардык өз ара ТЧИден болжол менен 55 % деңгээлинде туруктуу бойдон калууда. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИнин басымдуу үлүшү ЕАЭБге катышуунун пайдалуулугун баса белгилейт.

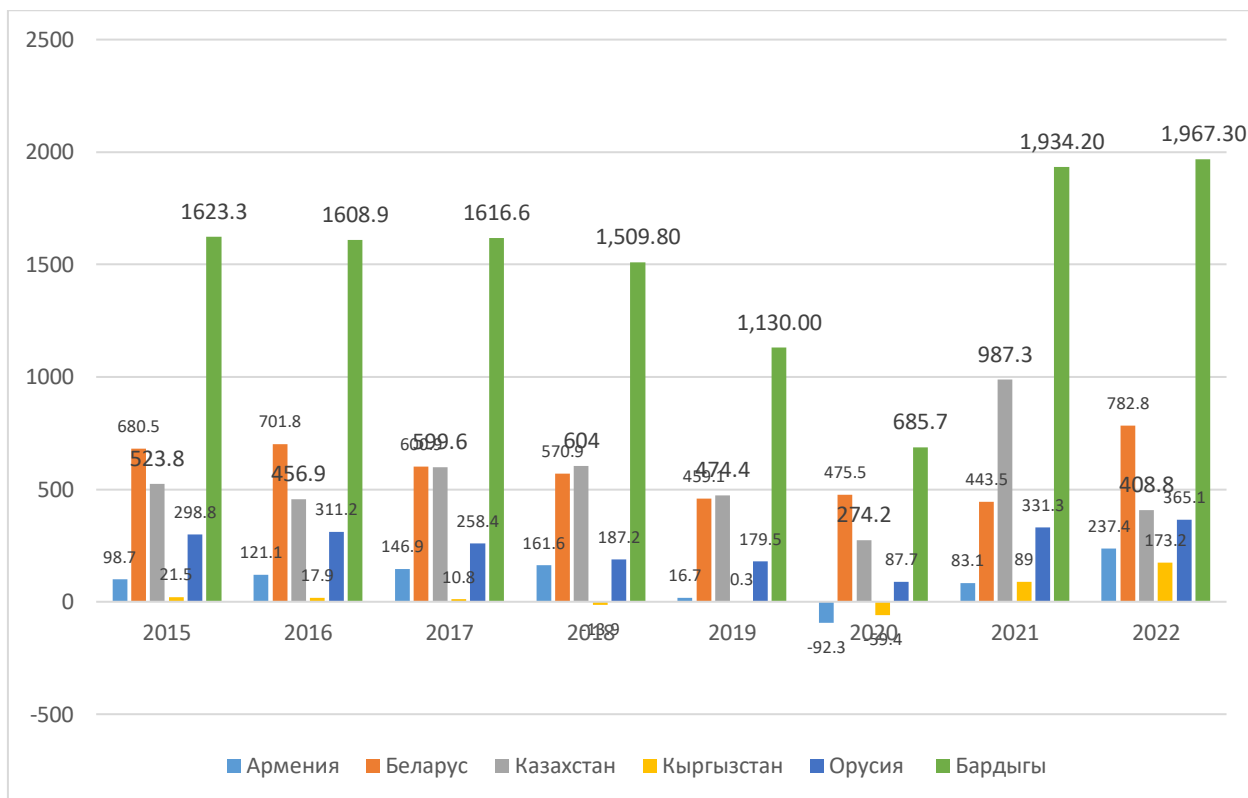
2018-2022-жж. ТЧИнин түзүлгөн өз ара туруктуу оң жактуу динамикасынын негизги факторлору деп төмөнкүлөрдү атоого болот:

1) жаңы интеграциялык долбоор катары ЕАЭБдин иштөөсүнүн оң тажрыйбасын топтоо, ага катышуучулардын бешөөнөн тышкары бир нече постсоветтик өлкөлөр да экономикалык жактан тартылууда (маңызы боюнча, түздөн-түз инвесторлор ЕАЭБ “олуттуу жана узакка” түзүлгөнүнө ынанышты);

2) Россия менен Батыш өлкөлөрүнүн ортосунда 2014-жылдан кийин “санкциялар согушуна” байланыштуу бир катар ири компаниялардын географиялык артыкчылыктарын кайра баалоо (мында 2014–2016-жылдары айрым ТУК дагы эле күтүп, мурдагы өнөктөштөрдүн тирешүүсүн жакында токтойт деп болжолдоодо);

3) постсоветтик бизнести интернационалдаштырууну улантуу глобалдашуунун объективдүү тренди катары, мында биринчи ТЧИ “жаңылар” катары көбүнчө коңшу өлкөлөрдө жүзөгө ашырылат.

Маалыматтар базасында 1 миллиард доллардан ашык топтолгон ТЧИ менен жети бүтүм бар, алардын ичинен алты долбоор россияныкы жана бирөө гана беларустуку. Дагы 87 долбоордо топтолгон ТЧИ 100 миллиондон 999 миллион долларга чейинки аралыкта турат. Бул категорияда мурдагыдай эле россиялык инвесторлор басымдуулук кылат, бирок Казакстандан ТЧИ менен долбоорлор да аз эмес.

**6-сүрөт. Өз ара инвестициялардын динамикасы
(миллион АКШ доллары)⁸**

Изилдөө мезгилинде өз ара инвестициялар боюнча динамикалык катарда Арменияга, Беларусияга жана Кыргыз Республикасына агымдардын кыйла көбөйүшү байкалды.

2022-жылдын жыйынтыгы боюнча Россияга 80 % ашык экспорттолгон өз ара ТЧИ постсоветтик 12 өлкө, ошондой эле ЕАЭБдин беш өлкөсү туура келет. Төрт жылдын ичинде постсоветтик мейкиндиктин алкагында Россиянын салыштырма салмагы 2 пайыздык пунктка өстү. ЕАЭБ мейкиндигинде ТЧИнин булагынын мааниси боюнча экинчи орунда Казакстан турат. Казакстандык бизнес үчүн ЕАЭБ боюнча өнөктөштөрдүн ролу россиялык инвесторлорго караганда алда канча маанилүү – 88%. Көрсөткүч Беларуста гана бир аз жогору (чындыгында Кыргыз Республикасында жалгыз маанилүү инвестициялык долбоор да ЕАЭБде локалдашкан). Тескерисинче, Арменияда ЕАЭБде 2021-2022-жылдардын жыйынтыктары боюнча постсоветтик өлкөлөрүндө ТЧИде топтолгон 60 %дан азыраагы туура келди.

Постсоветтик өлкөлөрдү ЕАЭБдин чегинен тышкары Россиянын, Казакстандын жана Беларустун айланасындагы кыйла интенсивдүү корпоративдик интеграцияга кошуу – мурдагы Советтер Союзунун өлкөлөрүн калыптанып жаткан полиборбордук дүйнөнүн калыптанган алдынкы борборлорунун бирине айландыруу үчүн маанилүү милдет. Бирок алгач ЕАЭБ өз ара ТЧИнин алсыз жактарына көңүл буруу керек.

ЕАЭБ **МВИ** маалыматтарына ылайык ЕАЭБде нөлдүк көрсөткүчтөрү менен инвестициялык жуптар бар. Биз жөн гана наркы 1 миллион доллардан ашык долбоорлор жөнүндө сөз болуп жатканын белгилей кетели. Мисалы, коңшу Казакстандагы Кыргызстандын ТЧИ жөнүндө жакшы белгилүү, бирок алар өзүнчө чакан долбоорлордун алкагында ондогон жана жүз миңдеген долларды түзөт. Мисалы ЕЭКтин маалыматы боюнча 2020-жылдын биринде армян инвесторлору Беларуста ТЧИ 2,7 млн АКШ долларын

⁸ Рисунок построен автором на основе источника: Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г.

жана 1 млн Казакстанда салышкан, ал эми Кыргызстандан келген инвесторлор Беларуста 0,3 млн долл., ал эми Россияда жана Казакстанда экономикадагы кризистик көрүнүштөрдөн улам Кыргызстандын ТЧИнин таза агылып чыгуусу байкалган.

Макулдашылган валюта саясатынын негизги максаттары жана принциптери, ошондой эле ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин валюта чөйрөсүндө кызматташуусунун багыттары Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин “Валюта саясаты” бөлүмүндө жана ага карата № 15 тиркемесинде чагылдырылган.

Валюта-финансы чөйрөсүндөгү кызматташуунун негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

– ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин аймактарында товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдын эркин кыймылын камсыз кылуу;

– тышкы соода жана инвестициялык операцияларда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарынын ролун жогорулатуу;

– көрсөтүлгөн валюталардын өз ара конвертацияланышын камсыз кылуу.

ЕАЭБ өлкөлөрү дүйнөлүк соодада кыйла чектелген. Жалпысынан аларга 2 % гана туура келет. Кызмат көрсөтүү секторунун үлүшү да 2 % деңгээлинде. 2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге ылайык Евразия экономикалык бирлигинин мейкиндигинде валюталык укук мамилелерин жөнгө салууда “мүчө мамлекеттин резиденти” түшүнүгүн, башкача айтканда ошол мүчө мамлекеттин валюталык мыйзамдарына ылайык ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин биринин резиденти болуп саналган жакты, ошондой эле “үчүнчү өлкөнүн резиденти” түшүнүгүн, башкача айтканда мүчө мамлекеттердин биринин да резиденти болуп саналбаган жакты жана улуттук валюта мыйзамдарына ылайык колдонулуучу “резидент эмес” түшүнүгүн айырмалайт.

Азыркы учурда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин валюта мыйзамдарында валюталык укуктук мамилелерди жөнгө салууда айырмачылыктар жок, алардын катышуучулары башка мүчө-мамлекеттин резиденти же үчүнчү өлкөнүн резиденти болуп саналат, анткени ЕАЭБге мүчө бир мамлекеттин резиденти үчүнчү өлкөнүн резиденти сыяктуу эле, башка мүчө мамлекет үчүн резидент эмес болуп саналат.

Бул жагдайды ЕАЭБ мейкиндигинде валюталык операцияларды жүргүзүүдө эске алуу зарыл.

2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин жоболоруна таянуу менен, Евразия экономикалык бирлигинин аймагында валюталык операцияларды жүргүзүүдө валюталык жөнгө салуу режимдеринин классификациялоо (чектөөчү/эркин) валюталык чектөөлөр болуп саналган төмөнкүдөй критерийлерге ылайык келүүсүнүн/ылайык келбестигинин негизинде коюлат⁹:

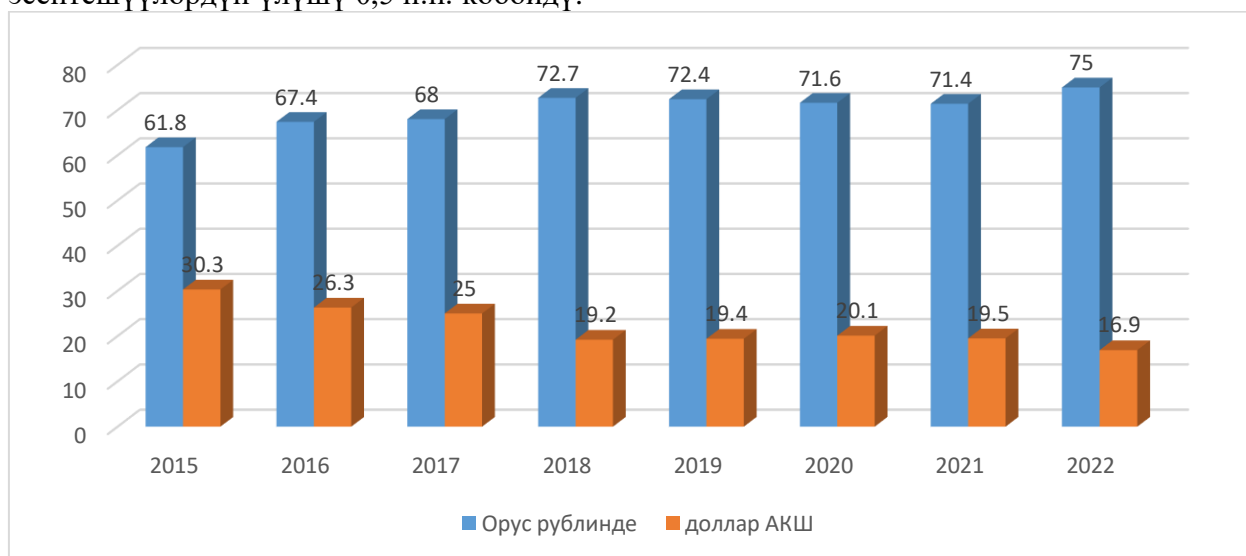
- 1) валюталык операцияларга түздөн-түз тыюу салуу;
- 2) валюталык операцияларды жүргүзүүнүн көлөмдөрү боюнча лимит;
- 3) валюталык операцияларды жүргүзүүнүн саны боюнча лимит;
- 4) валюталык операцияларды жүргүзүүнүн мөөнөттөрү боюнча лимит;
- 5) төлөм валютасы боюнча лимит;
- 6) валюта операцияларын жүргүзүүгө атайын уруксаттарды (лицензияларды) алуу боюнча талаптар;
- 7) жүргүзүлүп жаткан валюта операциясынын бөлүгүн, бүтүндөй суммасын же бүткүл суммасына эселенген сумманы резервдөө боюнча талаптар;
- 8) эсеп боюнча жүргүзүлгөн операциялардын жабык тизмеги;
- 9) чет өлкө валютасын милдеттүү сатуу жөнүндө талаптар.

⁹ В соответствии с решением Консультативного комитета по финансовым рынкам не может считаться валютным ограничением (ограничением валюты платежа) требование национальных законодательств государств-членов ЕАЭС о проведении отдельных валютных операций исключительно в национальных валютах (пункт 2 раздела VII Протокола заседания Консультативного комитета по финансовым рынкам от 26 апреля 2017 г. № 1-09/ККФ).

Мындан тышкары ЕАЭБ жөнүндө келишимде жана Эл аралык валюта фондунун макулдашуусунда каралган учурларда, ошондой эле алар тарабынан каралган тартипте ЕАЭБдин ар бир мүчө мамлекет бир тараптуу тартипте валюталык чектөөнү киргизе алат.

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ) өлкөлөрүнүн ортосундагы соода агымдарынын көбөйүшү өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын ролун күчөтүүгө жана төлөм каражаты катары аларга суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) товарларды экспорттоо үчүн төлөмдөр жөнүндө маалыматтары боюнча мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын үлүшү 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 76 %дан ашат.

2022-жылы товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту жана импорту үчүн өз ара эсептешүүлөрдө ЕАЭБ валюталарындагы төлөмдөрдүн үлүшү 77,2 %ды түзгөн. Россия рублинде эсептешүүлөр 3,6 п.п. өстү. ЕАЭБдин башка валюталарында эсептешүүлөрдүн үлүшү 0,5 п.п. көбөйдү.

7-сүрөт. Россия рубли жана АКШ доллары менен өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү (пайыз менен)

Жогоруда келтирилген сүрөттөн көрүнүп тургандай, россия рублиндеги өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү 2018-жылга салыштырмалуу өсүү тенденциясын көрсөтүп, рублдеги үлүш 2,3 пп. жана 2022-жылга салыштырмалуу 3,6 пп. жогорулады. Ал эми АКШ долларындагы өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү тескерисинче төмөндөө динамикасын көрсөтүп турат, мисалы 2022-жылы ал 16,9 % деңгээлге жетип, мурунку жылдан 2,6 пп. жана 2018-жылга салыштырмалуу 2,3 п.п. га төмөндөгөн, бул ЕАЭБ экономикасын доллардан ажыратуу саясатына толук ылайык келет.

5-таблица - 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө товарларын жана кызмат көрсөтүүлөрүн экспорттоодон түшүүлөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)¹⁰

	ЕАЭБ	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Россия
Беларусь рубли менен	2,4	4,8	-	-	-

¹⁰ Армения не формирует данные о платежах за экспорт и импорт товаров и услуг в разрезе валют и стран. За 2022 год взаимные платежи – по данным Казахстана и Кыргызстана. Платежи со всеми странами мира – по данным Беларуси, Казахстана и Кыргызстана. В армянских драмах и кыргызских сомах не было совершено экспортных сделок

Тенге менен	0,1	0,0	0,0	2,0	-
Россия рубли менен	36,5	60,4	13,4	43,3	-
АКШ доллары менен	48,1	15,0	79,7	43,9	-
Евро менен	10,7	15,7	6,2	9,2	-
Башка валюталарда	2,3	4,2	0,5	1,7	-

Эгерде 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларын жана кызмат көрсөтүүлөрүн дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө экспорттоо үчүн түшүүлөрдүн валюталык түзүмүн карасак, бул жерде Россия рублинин үстөмдүгү даана байкалат, анткени Россиянын экспорттук операциялары тиешелүү түрдө ЕАЭБге катышуучу бардык башка өлкөлөрдөн жогору. Кыргызстан ЕАЭБге катышуу учурунда Казакстанга биринчи жолу экспорттук операцияларды жүргүзүп, экспорттон түшкөн жалпы валюталык түзүмүнүн 2 пайызын ээлейт.

6-таблица - 2022-жылы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнөн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн импорту үчүн төлөмдөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)

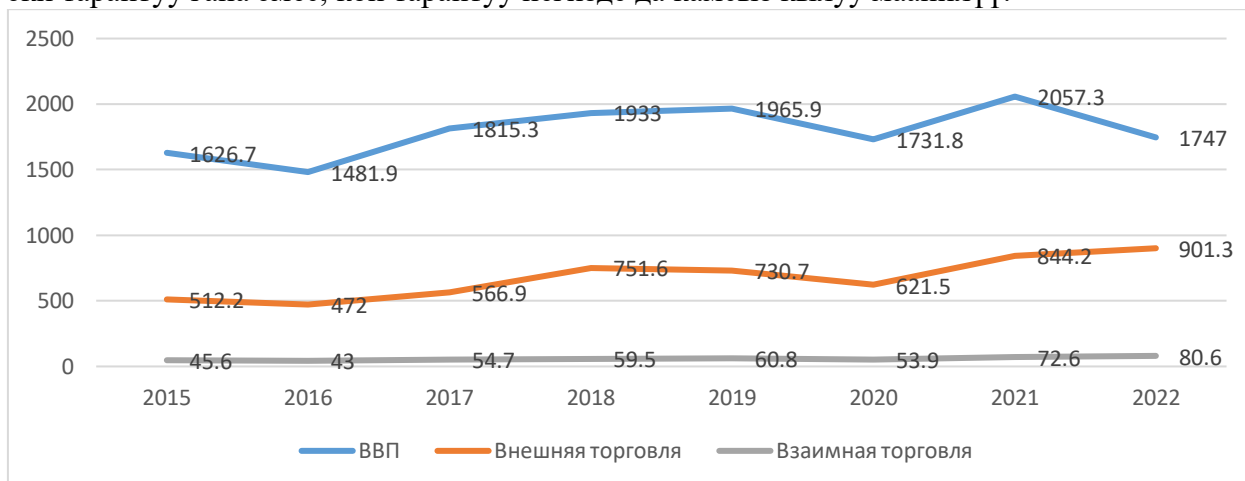
	ЕАЭБ	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Россия
Белорусь рубли менен	0,2	0,7	-	-	-
Тенге менен	0,2	0,1	0,1	1,6	-
Россия рубли менен	35,6	57,4	26,3	19,2	-
АКШ доллары менен	41,7	16,4	50,5	71,1	-
Евро менен	16,9	21,1	16,4	7,5	-
Башка валюталарда	3,3	4,4	6,8	0,6	-

Дүйнөнүн бардык өлкөлөрү менен төлөмдөрдүн валюталык түзүмүндө, анын ичинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин өз ара эсептешүүлөрүндө АКШ доллары басымдуулук кылган. Экспорт үчүн эсептөөлөрдө алардын үлүшү 41,7 %ды түздү (6,2 п.п. төмөндөө, 2021-жылга салыштырмалуу), импорт үчүн – 35,6 % (1,2 п.п. төмөндөө, 2021-жылга салыштырмалуу).

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ) өлкөлөрүнүн ортосундагы соода агымдарынын көбөйүшү өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын ролун күчөтүүгө жана төлөм каражаты катары аларга суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) товарларды экспорттоо үчүн төлөмдөр жөнүндө маалыматтары боюнча мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын үлүшү 2018-жылдын январь-июнь айларынын жыйынтыктары боюнча 76 %дан ашат. Соода операциялары боюнча эсептешүүлөрдө колдонуу үчүн улуттук валюталардын жагымдуулугун жогорулатуу, валюталарды интернационалдаштыруу, улуттук валюта рынокторуна өз ара жеткиликтүүлүктү кеңейтүү, валюталык тобокелдиктерди диверсификациялоо жана камсыздандыруу инструменттери, төлөм механизмдерин өркүндөтүү келечектерине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Ошол эле учурда улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүү мүмкүнчүлүктөрү соода байланыштарынын учурдагы өнүгүүсү менен чектелет. ЕАЭБде улуттук валюталардагы эсептешүүлөрдүн эң чоң үлүшү Россия менен соодага туура келет жана россия рубли менен жүзөгө ашырылат. Улуттук валюталарда эсептешүүлөрдү көбөйтүү үчүн бардык мүчө мамлекеттердин ортосундагы соода жана финансылык агымдарды, айрыкча алар азыр анча чоң эмес жерлерди активдештирүү зарыл. Улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүүдөгү улуттуу потенциал өз ара соодадагы тоскоолдуктарды четтетүү

жана жалпы финансылык рынокту түзүү менен байланыштуу. ЕЭК тарабынан тоскоолдуктарды четтетүү боюнча жүргүзүлүп жаткан иштер өз ара товар жүгүртүүнүн өсүшүнө гана эмес, улуттук валютадагы эсептешүүлөрдүн андан ары көбөйүшүнө алып келиши керек. Буга ЕАЭБдин ички рыногунда калган тоскоолдуктарды четтетүүдөн тышкары, макроэкономикалык жана финансылык туруктуулукту камсыз кылуу сыяктуу фундаменталдык факторлор өбөлгө түзөт. Интеграцияланган валюта рыногун түзүү, финансы чөйрөсүндө мыйзамдык жөнгө салууну шайкеш келтирүү, улуттук төлөм системаларын жакындаштыруу боюнча иштерди улантуу маанилүү болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБдин финансы рынокторуна өз ара жеткиликтүүлүктү либералдаштыруу, финансы инфраструктурасынын жалпы элементтерин түзүү чөйрөсүндө кызматташтыкты эки тараптуу гана эмес, көп тараптуу негизде да камсыз кылуу маанилүү.

8-сүрөт. ИДПнын динамикасы, ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасы, млрд АКШ долл.¹¹

ЕАЭБ азыркы учурда дүйнөлүк экономикада абдан активдүү жана реалдуу иштеп жаткан бажы бирликтеринин бири болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБде Бажы бирлигинин түзүлүшү эң кыска мөөнөттөрдө өттү. Биздин пикирибиз боюнча бул жагдайлар ЕАЭБдин ийгиликтүү иштеши жана өнүгүшү үчүн бажылык тескөөнү өркүндөтүүнүн маанилүүлүгүн күбөлөндүрөт.

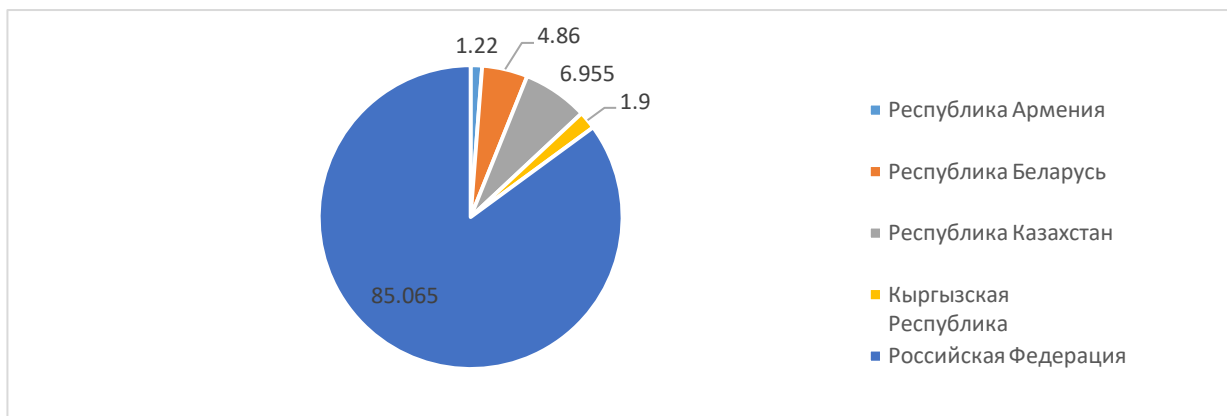
ЕАЭБдин бирдиктүү иштөө шарттарын түзүү боюнча иштин натыйжалары биринчи кезекте соода эркиндигин камсыз кылуу бөлүгүндө статистикалык маалыматтарды көрсөтүү менен ырасталат (8-сүрөт).

2018–2022-жж. мезгилинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарлары менен тышкы жана өз ара соода көлөмдөрүнүн иш жүзүндө синхрондуу өзгөрүшү ЕАЭБдеги экономикалык өсүш темптери менен байланыштуу, бул ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасынын абалынын анын экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугуна таасиринин жогорку деңгээли жөнүндө тезисти да ырастайт. Бажылык жөнгө салуунун акыркы тенденциялары жана улуттук мыйзамдарды изилдөө 2018–2022-жылдар аралыгында укуктук чөйрөдө көп иштер жасалгандыгын көрсөттү. “Бажылык жөнгө салуу жөнүндө” КР тармактык Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен жетишерлик көп сандагы түзөтүүлөр кабыл алынды, бул өз кезегинде республиканын өкмөтүнө бажылык төлөмдөрдү төлөө жөнүндө кабарламаларды аткарууда мөөнөтүн жылдыруу, бөлүп төлөө боюнча дагы бир катар чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берди. Мындай чечимдер кабыл алынды, алар жетиштүү болду.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге ылайык ташып келүү бажы алымдарын бөлүштүрүү 10-сүрөттө келтирилген пропорцияларга ылайык жүзөгө

¹¹ Составлен автором на основе ист-ка: Об основных социально-экономических показателях Евразийского экономического союза [электронный ресурс] http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

ашырылат¹², Ташып чыгуу бажы алымдары улуттук максаттарга жараша улуттук өкмөттөр тарабынан белгиленет. Россия Федерациясы, мисалы ташып келүү бажы алымдары чийки зат товарларына карата гана белгиленет.

9-сүрөт. Ар бир мүчө мамлекет үчүн ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүүнүн ченемдери, %

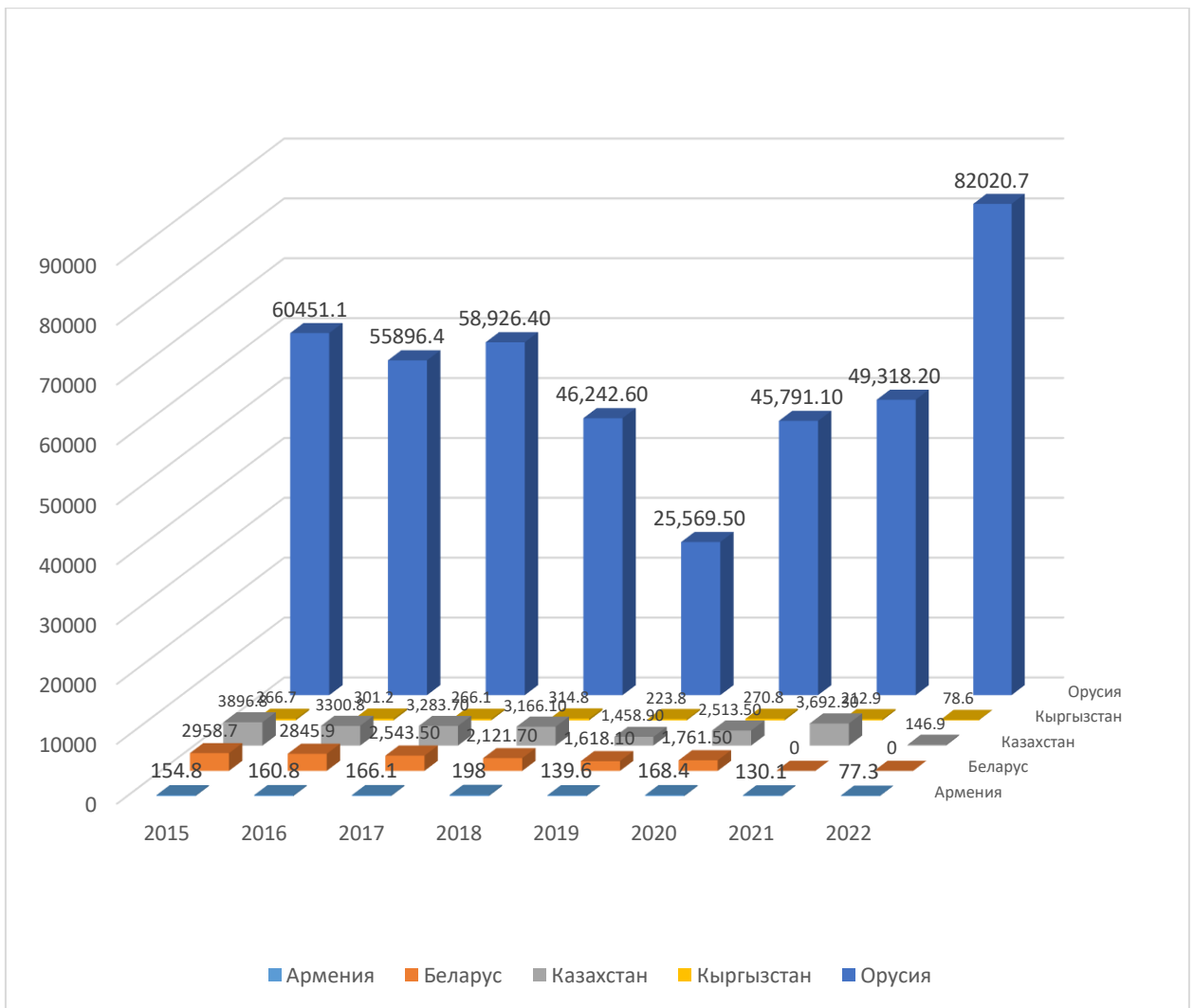
ЕАЭБ бажы чек арасы аркылуу товарларды ташууда бажы төлөмдөрүн, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды колдонуунун базалык маселелери Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кодекси (мындан ары – ЕАЭБ БК) менен аныкталган.

ЕАЭБ БКнын 46-беренесине ылайык бажы төлөмдөрүнө төмөнкүлөр кирет:

- 1) ташып келүү бажы алымы;
- 2) ташып чыгуу бажы алымы;
- 3) Бирликтин бажы аймагына товарларды ташып кирүүдө алынуучу кошумча нарк салыгы;
- 4) Бирликтин бажы аймагына товарларды ташып кирүүдө алынуучу акциздер (акциздик салык же акциздик жыйым);
- 5) бажы жыйымдары.

Ташып кирүү бажы алымдарын белгилөөнүн жана эсептөөнүн, ошондой эле тарифтик жеңилдиктерди аныктоонун жана колдонуунун укуктук аспектери Бирлик жөнүндө келишим менен жөнгө салынат, анда ЕАЭБ ББТ түзүү тартиби, ташып кирүү бажы алымдарынын ставкаларынын түрлөрү, тарифтик жеңилдиктерди колдонуу (ставканы бошотуу же төмөндөтүү түрүндө), товарлардын келип чыгышына жараша алымдардын ставкаларын колдонуу тартиби белгиленген.

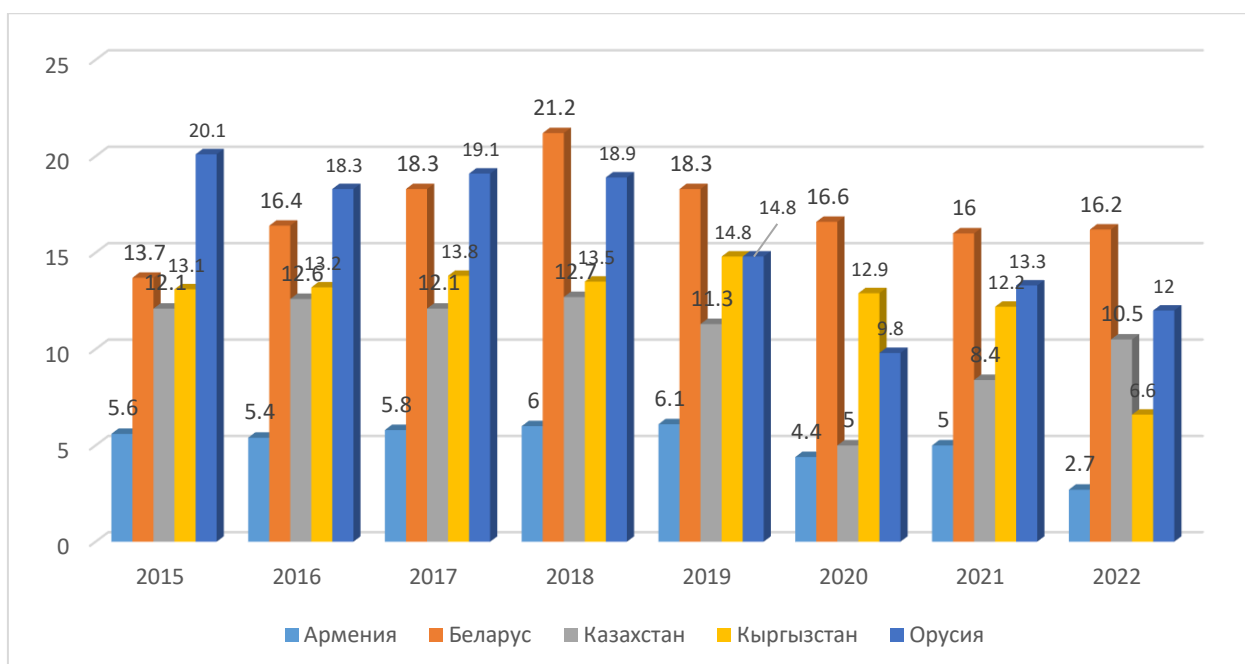
¹² Договор о Евразийском экономическом союзе (Подписан в г. Астане 29.05.2014) (Приложение №5. Протокол о порядке зачисления и распределения сумм ввозных таможенных пошлин (иных пошлин, налогов и сборов, имеющих эквивалентное действие), их перечисления в доход бюджетов государств-членов) http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/56ab281a64f661b03af7ab32bd3731336b9b0b9b/#dst101872.

10-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү бажы алымдары (миллион АКШ доллары)¹³

Жогоруда келтирилген сүрөт Армениядан башка дээрлик бардык өлкөлөр боюнча ковидден кийинки жылдан кийин өсүү тенденциясын көрсөтөт, бирок жалпысынан карасак, беш жылдык мезгилде 2022-жылга карата 2018-жылга салыштырмалуу, атап айтканда Россия, Беларусь жана Армения боюнча төмөндөө тенденциясы байкалууда.

¹³ Рисунок составлен автором по данным ЕЭК

11-сүрөт. Бажы алымдары (республикалык бюджеттин кирешелерине карата пайыз менен)¹⁴

14-сүрөттү талдоо республикалык бюджеттин кирешелерине карата пайыздарда бажы алымдары Беларуста эң жогору экендигин көрсөтүп турат, 2022-жылга карата Беларусь боюнча маалыматтар жок. Россия менен Кыргызстандын үлүшү кыйла жогору.

“ЕАЭБде каржы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттары” деп аталган төртүнчү главада Чианг-Май демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн клечектери аныкталды, ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн салык саясатын оптималдаштыруунун жолдору, ошондой эле ЕАЭБдин бажылык жөнгө салуусун өркүндөтүүнүн жолдору баяндалды.

Чианг-Май демилгеси Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ, Бирлик) мейкиндигинде актуалдуу болуп калышы толук мүмкүн, ал барган сайын өзүнүн валюталык-финансылык системасы менен жаңы саясий-экономикалык панрегиондун контурларына ээ болууда. ЕАЭБди мындай толук кандуу панрегионго айландыруу үчүн бирликке чындыгында кризистик көрүнүштөр өсүп жаткан учурда ички валюта курстарын турукташтыруу үчүн эки тараптуу своп-макулдашуулар системасы эле эмес, негизинен валюталык милдеттердин бүтүндөй комплексин чечүү үчүн өзүнүн институционалдык механизми жетишпейт жана Евразия валюталык фонду (ЕАВФ) чыга алмак. Бирок, жөнөкөй тыгыз эки тараптуу своп-келишимдерден, мисалы, 1-2 миллиард АКШ долларына бааланган Россия-Кыргыз макулдашуусунан (биринчи кезекте Кыргызстандын валюталык тобокелдиктерин эске алуу менен) баштоого толук мүмкүн.

Бүгүнкү күндө ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин ортосунда чоң соода-экономикалык өнүгүү потенциалына ээ эмес. Бүгүнкү күндө ЕАЭБ Россиянын потенциалынын эсебинен бүтүндөй Евразия регионунун экономикалык өнүгүүсүнүн кубаттуу кыймылдаткычына айлануусунун бардык өбөлгөлөрүнө ээ, эгерде Батыш менен учурдагы тирешүүнүн натыйжалары боюнча Россия өз максаттарына жетип жана экономикасы чыңалып, балким жаңыланат. Бул шарттарда ЕАЭБдин өзүнүн каржы-валюта системасын өнүктүрүү үчүн өзүнүн институционалдык механизми зарыл жана сөзсүз болот. ЭВФ сыяктуу эле мындай механизм Бирликтин катышуучу-мамлекеттеринин борбордук банктарынын иш-аракеттерин координациялоо мүмкүнчүлүгү менен улуттуктун үстүндөгү жогорку деңгээлде болжолдонот.

¹⁴ В РФ федерального бюджета

Толук кандуу ЕАЭБ валюта институтун түзүүнүн алдында Бириктин катышуучу-мамлекеттеринин валюта курстарын турукташтыруу механизмдерин тестирилөөнү баштоого толук мүмкүн болмок, жана мындай механизмдердин бири катары Чанг-Май демилгесинин тажрыйбасын, ошондой эле башка ушул сыяктуу мисалдарды эске алуу менен эки тараптуу валюталык своп чыга алмак. Кыргызстан үчүн эки тараптуу валюталык своптордун практикасы, өзгөчө Россия менен өз ара аракеттенүүдө, инфляциялык тобокелдиктерди минималдаштыруу көз карашынан алганда да, дүйнөлүк доллар системасынан ажыратуу (бул барган сайын актуалдуу болуп баратат) жана Батыш санкцияларынын шарттарында да, иш жүзүндө өлкөнүн аскердик абалынын шартында да көбүрөөк туруктуулукту көрсөткөн орус рублине байлоо көз карашынан алганда да өзгөчө актуалдуу жана кызыктуу көрүнөт.

ЕАЭБ өлкөлөрү атаандаштык шарттарын бузбоо жана ЕАЭБ аймагынын товарларынын, жумуштарынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн эркин жүрүүсүнө тоскоолдук кылбоо үчүн өз ара соодага таасир тийгизүүчү салыктарга карата мыйзамдарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышы керек.

Ошону менен бирге, бирдиктүү бажы аймагын түзүү, бажы чектөөлөрүн алып салуу жана өзүнүн экономикалык мейкиндигин ачуу жагымсыз кесепеттерге алып келиши мүмкүн экономикасы начар өлкөлөр үчүн. Экономикалык потенциалы жогору өлкөлөр Бажы тоскоолдуктарына туш болбостон, коңшу өлкөлөрдүн рынокторуна товарларды жеткирүүнү кеңейтүү менен өздөрүнүн атаандаштык артыкчылыктарын пайдалана алышат. Товарларды жеткирүүнү кеңейтүүнүн өбөлгөлөрүнүн бири болуп саналат бир өлкөдөн экинчи өлкөгө артыкчылыктар жарашар өлкөлөргө салыштырмалуу төмөнкү салык жүктөмүнөн турган салык системасында, бул өндүрүштүн чыгымдарын жана экспорттолуучу товарлардын баасын төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет, бул ата мекендик товарларды арзан, окшош импорттук товарлар менен сүрүп чыгарууга алып келет. Башка өлкөлөр менен атаандашууга негизделген мамлекеттин салык саясаты, салык жүгүн азайтуу жана салык системасынын башка мүнөздөмөлөрүн жакшыртуу аркылуу ишкердүүлүктү жүргүзүүнүн жагымсыз шарттарынын эсебинен салык төлөөчүлөрдүн аймагы аркылуу салык атаандаштыгын билдирет. Буга байланыштуу бажы чектөөлөрү жок шарттарда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы салыктык атаандаштык бул өлкөлөрдүн экономикалык коопсуздугуна зыян келтириши мүмкүн.

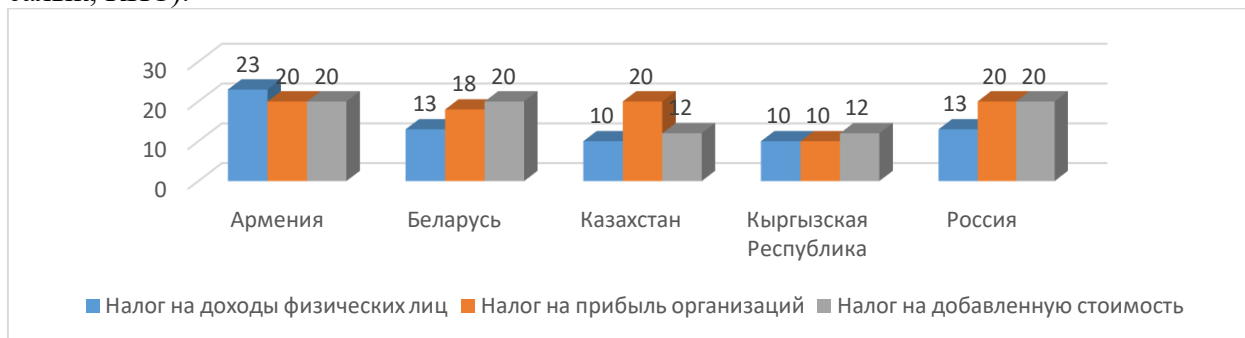
Изилдөөнүн гипотезасы катары ЕАЭБ түзүлгөндөн кийин ЕАЭБге кошулуучу өлкөлөрдүн салык системаларынын негизги мүнөздөмөлөрү теңдештириле баштады деген божомол коюлган, бул биздин көз карашыбызда бул өлкөлөрдүн экономикасынын өнүгүшүнө өбөлгө түзүшү керек. Өз кезегинде, ЕАЭБ өлкөлөрүндө салык ставкаларын теңдештирүүгө жана салыктарды эсептөө жана төлөө эрежелерин унификациялоого алып келген салыктык шайкеш келтирүү ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салык атаандаштыгынын пайда болушуна тоскоолдук кылышы керек. Бул гипотезаны текшерүү үчүн ЕАЭБге кирген өлкөлөрдүн салык системаларын мүнөздөгөн негизги көрсөткүчтөргө талдоо жүргүзүлгөн. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салыктык атаандаштыктын пайда болушу үчүн өбөлгөлөр каралган.

Салык салуу маселелери көбүнчө интеграциялык бирикмелердин ийгилигин же ийгиликсиздигин аныктаган экономикалык бириктердин ишинин негизги аспектилеринин бири болуп саналат. ЕАЭБ алкагында салык саясатын түзүү келечекте капиталдардын, каржы ресурстарынын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана жумушчу күчүнүн эркин кыймылы үчүн чектөөлөрдү четтетүүгө өбөлгө түзүшү керек.

Бирок иш жүзүндө салык салуунун кыйла олуттуу маселелери боюнча жакындашууга жетишүү ЕАЭБге кирген мамлекеттердин салык системаларын өнүктүрүү вектору алардын учурдагы экономикалык абалына жана экономикалык өнүгүү перспективаларына бекем байланыштыгына байланыштуу кыйла татаал. Катышуучу өлкөлөрдүн улуттук салык системалары олуттуу айырмачылыктарга ээ, мисалы, башкы индикаторлордун бири - Казакстандагы салык жүгү ИДПдан 13,2% ды түзөт, бул Россиянын экономикасындагыдан дээрлик 3 эсе аз (35,3%). Кыргызстан үчүн салык

жүктөмүнүн деңгээли 20% га жакынды түзөт, бул ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн орточо көрсөткүч болуп саналат.

ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү салыктык шайкеш келтирүү даражасын мүнөздөй турган салыктын маанилүү элементи болуп салык ставкасы саналат. Эгерде ЕАЭБге кирген өлкөлөрдө негизги салыктардын чоңдугу боюнча бирдей же жакын ставкалар белгиленсе, анда бул өлкөлөрдө салыктык шайкештөөнүн жогорку деңгээли жөнүндө айтууга болот. 4.1-сүрөттө. негизги салыктардын ставкалары берилген, алардын үлүшүнө 2022-жылга карата ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү өлкөнүн мамлекеттик бюджетинин кирешелеринин жарымынан көбү туура келет (жеке жактардын кирешесине салык, уюмдардын пайдасына салык, КНС).

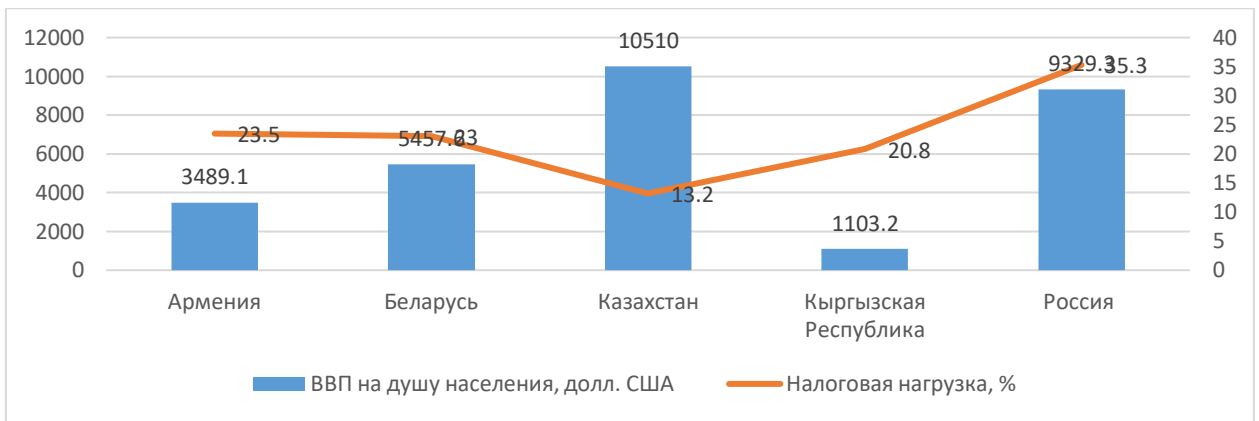

12-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү негизги салыктардын ставкалары 2022-жылга карата, %

Ошону менен бирге ЕАЭБ алкагында Салык атаандаштыгын тереңдетүүдө кошумча нарк салыгынын чендеринин чоңдугундагы айырмачылыктар олуттуу роль ойнобойт. Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө келишимдин 72-беренесине ылайык, ЕАЭБ өлкөлөрү аралык өз ара соодада чабылган салыктарды алуу КНСтин нөлдүк ставкасын колдонууну жана товарларды экспорттоодо акциздерди төлөөдөн бошотууну, ошондой эле импортто аларга кыйыр салыктар менен салык салууну караган баруучу өлкөнүн принциби боюнча жүзөгө ашырылат.

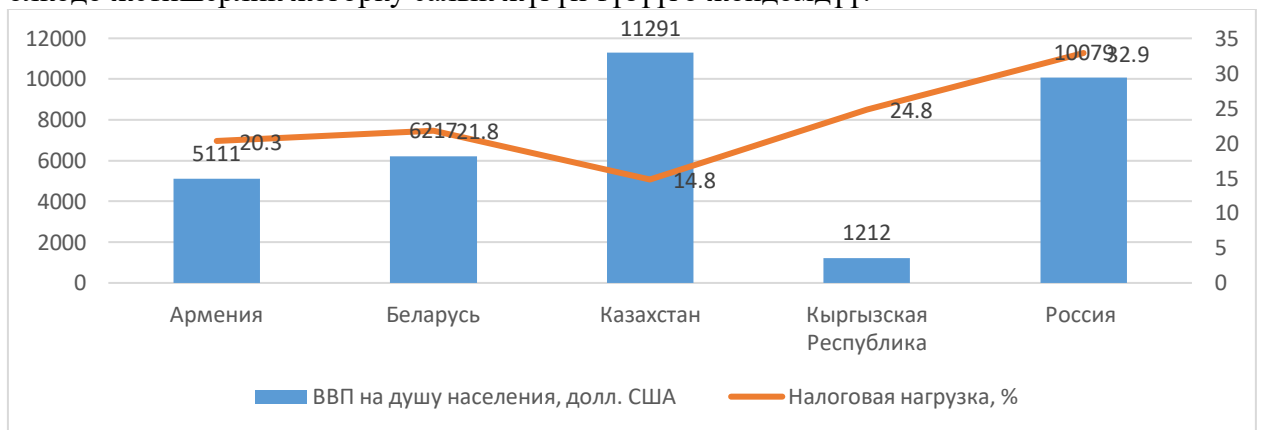
Ошону менен бирге КНСтин ставкаларынын өлчөмүндөгү айырмачылыктар белгилүү бир деңгээлде жокко чыгарылууда, анткени товарды өндүрүү процессине кандай ставка боюнча кошумча нарк салыгы салынгандыгына карабастан, аны ЕАЭБ өлкөсүнө экспорттоодо бул товар өндүрүлүп жаткан өлкөдө КНСтен бошотулат жана керектөө өлкөсүндө КНС салынат.

Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү салык системаларынын негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири өлкөнүн ИДПсындагы салыктардын үлүшү менен өлчөнгөн салык жүгүнүн деңгээли болуп саналат. 4.2 жана 4.3-сүрөттөрдө келтирилген маалыматтардан Арменияда бардык өлкөлөрдүн ичинен салык жүгүнүн эң чоң чоңдугу түзүлгөнү көрүнүп турат, 2022-жылы ал ИДПдан 22,2%га жеткен. Бул жагдай Арменияда негизги салыктардын эң жогорку ставкалары белгиленгендигине байланыштуу деп айтууга болот.

13-сүрөт. 2015-жыл үчүн ЕАЭБ өлкөлөрүнүн салык жүгү жана калкынын жан башына ИДПсы

Ошол эле учурда эң төмөнкү салык ставкаларына ээ болгон Кыргыз Республикасында салык жүгү ЕАЭБ үчүн салыштырмалуу жогору 24,8% чондукка жеткен. 2022-жылы бул жагдай Кыргызстандын ИДПсынын төмөнкү маанисинен келип чыккан. 2022-жылы сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети боюнча анын жан башына орточо чондугу 5,2 миң АКШ долларын түзгөн, бул Россияга караганда 6 эсе аз жана Казакстанга караганда 5 эсе аз. Ошондуктан, салыштырмалуу анча-мынча салыктык алып салуулар өлкөдө жетишерлик жогорку салык жүгүн түзүүгө жөндөмдүү.

14-сүрөт. 2022-жылга карата салык жүгү жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн калкынын жан башына ИДПсы

Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча, ЕАЭБ өлкөлөрүндө салыктык жүктүн деңгээли бир топ айырмаланат – Орусияда Арменияга караганда 2 эсеге төмөн. Россия менен Казакстанды камтыган жан башына ИДП менен өлчөнгөн эмгек өндүрүмдүүлүгү эң жогору болгон өлкөлөрдө салык жүгү эң төмөн. Берилген маалыматтар ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салыктык жүктөмдүн деңгээли боюнча салыктык шайкештиктин жоктугун көрсөтүп турат. ЕАЭБ (2015-жылдан тартып) иштөөсүнүн бардык мезгилинде Арменияда жана Кыргыз Республикасында салык жүгү ЕАЭБ боюнча ортодон ашкан деңгээлде болгон, ошол эле учурда Беларусу, Казакстанда жана Россияда салык жүгү бирликтин орточо деңгээлинен төмөн болгон. ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнөн өзүнүн экономикалык ишмердүүлүгүн бизнес жүргүзүүнүн салыктык чыгымдары кыйла төмөн болгон аймакка которууга төмөн салыктык жүк ишкананы тартуучу салыктык атаандаштыктын элементи катары каралышы мүмкүн.

Салык жүгүнүн олуттуулугунун белгилүү бир мүнөздөмөсү ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн 2018–2022-жылдар үчүн мааниси компаниянын жалпы пайдасында төлөнгөн киреше салыгынын үлүшүнүн көрсөткүчү менен берилет. Бул көрсөткүч чарба жүргүзүүчү субъектилер алган пайданын кайсы бөлүгүн пайда салыгы түрүндө бюджетке төлөөгө аргасыз экенин көрсөтүп турат.

Бул көрсөткүчтүн эң төмөнкү мааниси Кыргыз Республикасында 2022-жылы 6,7% болгон, анткени Кыргыз Республикасы ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ичинен корпоративдик киреше салыгынын эң төмөнкү ставкасына ээ. Армения, Казакстан жана Россиянын киреше салыгынын ставкасы бирдей болгонуна карабастан, киреше салыгы түрүндө бюджетке алынган пайданын үлүшү бул өлкөлөрдө бир топ айырмаланат. Арменияда Россияга караганда дээрлик 3 эсе көп. Пайдадан салыктык чегерүүлөрдүн деңгээлиндеги айырмачылыктар негизинен салык жеңилдиктерин берүүнүн тизмегиндеги жана шарттарындагы айырмачылыктарга байланыштуу. Айрым өлкөлөрдө салык төлөөчүлөрдүн салык салынуучу кирешесинин көлөмүн башкаларга караганда мыйзамдуу түрдө азайтууга көбүрөөк мүмкүнчүлүгү бар. Компаниялардын кирешесине салык жүгү азыраак болгон өлкөлөр салык төлөөчүлөр үчүн жагымдуу болуп саналат, бул ЕАЭБде салык атаандаштыгын күчөтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө Бирликтин өзүнүн ишинин алкагында ЕАЭБ өлкөлөрүнүн салык саясатында көп айырмачылыктар жана кемчиликтер бар экендиги айкын болууда. Биздин көз карашыбызда, бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салыктык аспектилери өнүктүрүүгө концептуалдык мамилени колдонуу талап кылынат, атап айтканда, салыктык эгемендүүлүк, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикаларды стимулдаштыруу, салык саясаттарынын ырааттуулугу, оффшордук аймактарга капиталды чыгарууну төмөндөтүү.

Салык саясатын оптималдаштыруунун мындай концептуалдуу мамиленин максаты салыктык эгемендүүлүктү жана юрисдикциялардын атаандаштыгын эске алуу менен салык мыйзамдарын өркүндөтүү аркылуу салык саясатынын багыттарын аныктоо, жеңилдетилген салык режими бар мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелерине салык салуу боюнча макулдашылган салык саясаты, трансчек аралык инвестициялар жана ишкердик иш үчүн тоскоолдуктарды жеңүү ж. б. у. с. болушу керек.

Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кызматташтыгы өнүгүүнүн жаңы этабына кирүүдө, анын башкы артыкчылыгы болуп өзгөрүп жаткан шарттарга тез жооп берүүгө жөндөмдүү, бажынын принципалдуу жаңы операциялык моделин түзүү болуп калат.

Бажы чөйрөсүндөгү мамилелерди жакындатуу, чек аралар Бирликтин бажы кызматтарынын өз ара аракеттенүүсүндө бирликтин коопсуздугун, туруктуулугун жогорулатууга, бизнестин жана мамлекеттердин коромжуларын төмөндөтүүгө, ошондой эле дүйнөлүк бажы коомчулугунда лидерлик позицияны ээлөөгө мүмкүндүк берген ишеним бажы мейкиндигин түзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Бажылык тескөөнү андан ары өркүндөтүү принциптүү белгилөөнүн – ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасында товарларды алып өтүүнү жөнгө салуучу бажы жана башка эрежелерди сактаган тышкы экономикалык иштин ак ниет катышуучуларына карата бажы операцияларын жүргүзүүнү максималдуу жөнөкөйлөтүүнүн жана тездетүүнүн алкагында “ачык эмес” товар жүгүртүүнүн катышуучуларына контролдук иш-чараларды бир убакта топтоштуруу менен ишке ашырылууга тийиш. Бул максаттарга жетүү үчүн салыктык, бажылык администрациялоонун жана валюталык контролдун бирдиктүү механизми зарыл, ал инновациялык технологияларды пайдаланууга негизделет, бул товарларды чыгаргандан кийин ташып кирүү бажы алымдарын жана салыктарды төлөөгө өтүү мүмкүнчүлүгү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Стратегия-2025 алкагында бажылык тескөө багыты боюнча милдеттерди чечүү үчүн ЕАЭБ үчүн уникалдуу институтту (буга окшогондор жөнгө салуунун жана интеграциянын башка багыттарында жок): ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин бажы кызматтарынын бириккен коллегиясын активдүү ишке киргизүү керек.

Белгиленген натыйжага жетишүүнүн деңгээлин баалоо үчүн бажы администрацияларынын ишинин, анын ичинде бирдиктүү стандартка жетүү көз карашынан алганда бажылык тескөөнүн сапатын мүнөздөөчү контролдук көрсөткүчтөрдүн системасын иштеп чыгуу, макулдашуу жана колдонуу зарыл.

Корутунду

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана практикалык, илимий негизделген натыйжаларынан, ошондой эле талдоодон жана сунуштамалардан улам биз төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

1) **экономикалык колдонууда** “финансы-экономикалык интеграция” деген аныктаманын автордук түшүндүрмөсүн колдонуу **интеграциялык процесстеги экономиканын татаал түзүмүн таанууга мүмкүндүк берет**, ошондой эле аны экономикада колдонуу интеграциялык процеске катышкан өлкөлөрдүн ар биринин экономикалык жана финансылык максаттарына жетүү үчүн биргелешкен кызматташтыктын сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатат;

2) финансы-экономикалык интеграциянын ар кандай аспектерин теориялык изилдөөлөр анын артыкчылыктарын жана башка экономикалык процесстерден айырмаларын атоого мүмкүндүк берет, атап айтканда чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы ар кандай булактардан финансылык жана интеллектуалдык ресурстарды тартуу менен өндүрүштүк жана башкаруу технологияларын жаңылоого негизделген узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет; ресурстарга (материалдык, эмгектик, финансылык, маалыматтык) жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк кеңейет, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу жогорулайт; интеграцияланган системанын катышуучулары алардын алдында турган көйгөйлөрдү биргелешип чечет; интеграцияланган системага кирген чарбалык субъекттер тышкы атаандаштардан коргоону алышат.

3) евразиялык интеграциянын контекстинде катышуучу өлкөлөрдүн рынокторунун финансылык интеграциясынын даражасынын маанилүү индикаторлору болуп төмөнкүлөр саналат: түздөн-түз чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү, акча капиталынын агымынын көлөмү.

4) Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин интеграциялык өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири жалпы финансы рыногун түзүү болуп саналат. Бул милдетти чечүү капиталды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыз кылууга, тобокелдиктерди диверсификациялоого жана минималдаштырууга, финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана өз ара жол берүү боюнча чектөөчү тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет. Глобалдык экономикалык кризистин жана каржылоонун тышкы булактарына жеткиликтүүлүктүн чектөөлөрүнүн шарттарында финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногун түзүү ЕАЭБ мамлекеттеринин экономикалык өсүшүнүн күчтүү импульсу болуп калат. Бул саясаттын чаралары зарыл болгон инфраструктураны жана жагымдуу ишкер чөйрөнү түзүүгө багытталган. Финансылык саясаттын маанилүү өзгөчөлүгү болуп улуттук экономикалык өнүгүүнүн артыкчылыктары катары аныкталган экономиканын тармактарына жана өндүрүш объекттерине акча капиталын которууга карата тандалма мамиле саналат. Экономикалык өнүгүүнүн кыйла кеңири деңгээлин эске алуу менен ЕАЭБдин финансы саясатын мындай түшүнүү “өнүгүү үчүн интеграция” дүйнөлүк концепциясы менен толук дал келбейт, биздин өлкө “кууп жетүүчү өлкө” шартында турат жана бул мамлекеттик бийлик финансылык интеграциялык саясаттын прагматикалык максаттарына, атап айтканда тездетилген санариптештирүү шарттарына багыт алышы керектигинин далили болуп саналат.

5) жалпысынан изилдөөлөр көрсөткөндөй, экономикалык бирликтин стадиясында турган интеграциялык бирикме үчүн консолидацияланган бюджеттин болушу жөн гана зарыл. Бир жагынан, бул биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгү, экинчи жагынан – жаңы мүчө-өлкөлөрдү тартуунун элементи, б.а. интеграциялык бирикменин үчүнчү өлкөлөр үчүн жагымдуулугун жогорулатуу, демек экономикалык таасир чөйрөсүн кеңейтүү жана бирикменин атаандаштыкка

жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. ЕАЭБди өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиясынын жана экономиканы инновациялык модернизациялоого багытталган аны ишке ашыруу механизмдеринин максаттары үчүн консолидацияланган бюджет керек, анын чыгаша бөлүгү административдик гана эмес, долбоордук чыгымдардан да турат.

6) ЕАЭБ өлкөлөрүнүн акыркы беш жыл ичиндеги төрт орточо жылдык көрсөткүчтөр боюнча тобокелдиктерге аналитикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, 2020-2021-жылдар мезгили – пандемиядан кийинки кризис мезгили, башкача айтканда бул мезгилде түздөн-түз инвестициялар, резервдик активдер боюнча көлөмдөр кескин төмөндөп жатат, пандемия мезгилинде айрым туруктуулукту Кыргыз Республикасы гана көрсөтүп турат, сыягы биздин экономиканын финансылык түзүүчүсү дүйнөлүк экономикага катуу интеграцияланган эмес жана кандайдыр бир күчтүү терс өзгөрүүлөрдү дээрлик аз сезген фактор таасир этет.

7) ЕАЭБге мүчө мамлекеттеринин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдик профилдерин кароо бизге каралып жаткан өлкөлөрдүн улуттук финансы системаларынын туруктуулугунун абалын кыйла так деталдаштырууга жана окшош тобокелдик профилдери бар өлкөлөрдүн топторун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Мындай деталдаштыруу төмөнкүлөрдү көрсөттү: биринчиден, дээрлик бардык өлкөлөр капитал агымынын туруксуздугун азайтууга жетишти же кризис мезгилдегиге караганда күчтүү өсүшүнө жол берилген жок. Кыргыз Республикасы (капиталдын бардык элементтери боюнча орточо өзгөрүүнүн өсүшүн көрсөттү), Казакстан Республикасы (портфельдик жана башка инвестициялардын агымынын орточо өзгөрүүлөрдүн өсүшү) өзгөчө болуп калды. Экинчиден, дээрлик бардык өлкөлөр улуттук валютада номиналдаштырылган карыздын тез өсүшүн көрсөттү, бул улуттук валютанын кескин арзандашын көрсөтүп турат. Өзгөчөлүк: Россия Федерациясы, Беларусь Республикасы. Үчүнчүдөн, айрым өлкөлөр натыйжасыздыктын күчөшүн көрсөттү (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келишинен улам капиталдын бурмаланышы), анткени эл аралык резервдердин, учурдагы эсептин жана капиталдын агымынын (Казакстан), эл аралык резервдердин (Армения) орточо өзгөрүү динамикасы өстү. Төртүнчүдөн, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин көпчүлүгү пандемиядан кийинки кризистен кийин улуттук системанын туруктуулугунун тобокелдиктерин тигил же бул өлчөмдө азайтууга жетишти деген тыянак чыгарууга болот. Бирок Россия Федерациясы кризистен кийин тобокелдиктин эң чоң өсүшүн көрсөткөн жалгыз мамлекет болуп калды. Мунун себебин ЕАЭБдин башка мүчө мамлекеттерине салыштырмалуу бул мамлекеттин финансы системасынын интегралдуулугунун жогорку деңгээлин, ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу анын дүйнөлүк финансы системасына киргизүүнүн жогорку деңгээлин таануу керек. ЕАЭБдин калган мүчө мамлекеттери кризисте капиталдын агымын чектөө саясатын жүргүзгөн (ар кандай катаалдыкта), бул аларга тобокелдиктердин өсүү темпин аздыр-көптүр кармап турууга же алардын төмөндөшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берди.

8) Валюта бирлигин түзүү үчүн, мисалы валюта бирлигине потенциалдуу катышуучу өлкөлөрдүн паритеттик курстарынын бирдей көрсөткүчтөрү зарыл. Болбосо паритети кыйла төмөн өлкөлөргө (атап айтканда Беларусь жана Кыргызстан) бардык экономикалык көрсөткүчтөрдү, анын ичинде товарларга жана кызмат көрсөтүүлөрдү теңдөө зарылдыгынан улам ревальвация коркунучу жаралат.

9) Салыктык башкарууну шайкеш келтирүүгө, анын ичинде уюштуруучулук түзүмдөрүн бирдейлештирүүгө; салык төлөөчүлөрдү жана салык салуу объекттерин эсепке алуунун бирдиктүү тартибин жана эрежелерин аныктоого жана колдонууга; салык декларацияларынын бирдиктүү формаларын (анын ичинде бирдиктүү тилде) иштеп чыгууга; салык контролун жүзөгө ашыруунун бирдиктүү принциптерин, формаларын жана методдорун киргизүүгө; салыкты эсептөө үчүн базаны түзүүнүн тартибин аныктоого; КНСтин кош салык салуу тобокелдигин болтурбоо максатында экспорттолуучу жана импорттолуучу жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн бирдиктүү тизмегин аныктоого; мүлк салыгын бирдейлештирүүгө көңүл буруу максатка ылайыктуу, бул салык

базасын жана салык салуу объекттин аныктоо боюнча бирдиктүү эрежелерди иштеп чыгууда жана ишке киргизүүдө жүзөгө ашырылышы мүмкүн; жеке жактардын кирешелерине салык салууну бирдейлештирүү, бул үчүн салык базасын (анын ичинде социалдык чегерүүлөрдү жана кирешенин прогрессивдүү системасын эске алуу менен) кайра карап чыгуу жана бирдейлештирүү керек.

10) Макулдашылган валюта саясатын жүргүзүү максатында ЕАЭБ өлкөлөрү төмөнкү чараларды көрүүгө тийиш: мүчө мамлекеттердин резиденттеринин чет өлкө валюталарын мүчө мамлекеттердин банктары аркылуу чектөөсүз сатып алуу жана сатуу мүмкүнчүлүгү үчүн шарттарды түзүү жолу менен чектөөсүз төлөм балансынын учурдагы жана капиталдык беренелери боюнча улуттук валюталардын конверттелишин камсыз кылуу; мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосунда өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталарды колдонууну кеңейтүүнүн базасында мүчө мамлекеттердин ортосундагы төлөм-эсептешүү мамилелеринин механизмин өркүндөтүү; мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы өз ара соодага тоскоол болгон улуттук валюталардын расмий алмашуу курстарынын көптүгүнө жол бербөө; мүчө мамлекеттердин интеграцияланган валюта рыногун түзүү; ар бир мүчө мамлекеттин өзүнүн ички валюта рыногуна мүчө мамлекеттердин резиденттери болуп саналган жана ушул мүчө мамлекеттин мыйзамдарына ылайык банктар аралык конверсиялык операцияларды жүргүзүү үчүн валюталык операцияларды жүзөгө ашыруу укугуна ээ болгон банктарга улуттук режим берилген шартта уруксат берүүсүн камсыз кылуу.

ЕАЭБ өлкөлөрүн андан ары ийгиликтүү интеграциялоо үчүн белгилүү бир шарттар түзүлүүгө тийиш: айрым өлкөлөрдө инфляциянын темпинин төмөндөшү, ЕАЭБдин айрым өлкөлөрүнүн монетизация деңгээлдери жогорулатылды, **ППС** менен алмашуу курсунун ортосундагы ажырым кыскартылды, валюталык жана салыктык жөнгө салуу жана контролдоо жаатындагы мыйзамдар шайкеш келтирилди, финансы рынокторун бирдей өнүктүрүүгө жетишилди, экономикалык интеграция процесси аяктады.

Практикалык сунуштамалар

1. Европа экономикалык комиссиясы (жооптуу) 2040-жылга чейинки мезгилде ЕАЭБди өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда финансылык интеграцияны өнүктүрүүнүн улуттук экономикалык системаларга тийгизген таасиринин оң жактарын гана эмес, терс жактарын да эске алуу керек, башкача айтканда финансылык интеграция жаңы финансы чөйрөсү менен байланышкан тобокелдиктерди баалабай коюуга алып келет, бул активдерге баалардын кескин өсүшүнө алып келет; финансылык интеграциялык процесстерди кыянаттык менен пайдалануу финансылык кризистин себеби болгон жана болуп калышы мүмкүн.

2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан салык жана бажы чөйрөсүндө санариптештирүүнү өнүктүрүүнү мүнөздөгөн эл аралык рейтингдерде өлкөнүн позициясын күчөтүү, атап айтканда өлкөнүн региондорунда тармактык даярдык индексин, интернеттин өнүгүү деңгээлин жогорулатуу, интернеттин баасын төмөндөтүү, тышкы экономикалык ишти жүргүзүүдө мамлекеттик кызматчылардын санариптик компетенттүүлүгүн жана ишкерлердин санариптик сабаттуулугун жогорулатуу.

3. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан мүчө мамлекеттердин уюштурулган рынокторунда улуттук валюта соодасын өнүктүрүү, ошондой эле ага мүчө мамлекеттердин валюта рыногунун катышуучуларынын кирүүсүн камсыз кылуу.

4. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан Евразия валюта фонду түрүндө мындай системаны институтташтыруу боюнча андан аркы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен ЕАЭБдин жаңы валюта-финансы саясатын тесстирлөө

катары Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы пилоттук долбоор катары европа “валюта жыланы” механизмдин ишке киргизүүнү демилгелөө.

5. Мындай тесттик механизмди ишке ашыруу үчүн кыргыз сомун четтөөлөр диапозонундагы рублдин курсуна каттаса болот, мисалы, 2,5-3% – тар коридор (“жылан”), ошол эле учурда Россиянын Борбордук Банкынын саясатына ылайык рубль АКШ долларына карата белгилүү бир коридордо – кенен коридордо, балким 5-10% алкагында кармалышы болжолдонууда.

6. ЕЭК тарабынан мамлекеттердин экономикасынын өнүгүү деңгээлин жана түзүмүн, жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын натыйжалуулугун, салыктык башкаруунун таасирдүүлүгүн, мамлекеттердин экономикалык өнүгүү даражасына таасир эткен башка факторлорду эске алуу менен акциздердин ставкаларын шайкеш келтирүүнүн экономикалык зарылдыгына жана максатка ылайыктуулугуна талдоо жүргүзүү; бирдиктүү рынокту түзүүгө, өз ара сооданын деңгээлине, бизнестин жоготууларына ж. б. таасир этүүчү, экспорттук-импорттук алмаштыруучу тармактарга түрткү берүү жаатындагы бизнеске ар кандай салыктык жүктөмдөрдүн таасирин баалоо;

7. ЕЭК тарабынан түздөн-түз салыктар боюнча төмөнкүлөр сыяктуу натыйжалуу чараларды: салык салуудан качууга каршы аракеттенүү, контролдоочу чет өлкөлүк компаниялардын эрежелери, капиталдаштыруунун жетишсиздиги, ошондой эле кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди мыйзамсыз колдонууга каршы аракеттенүү боюнча; санариптик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү берүү бөлүгүндө кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди колдонуу боюнча; электрондук сооданы жүзөгө ашырууда кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди колдонуу боюнча; жеке жактар тарабынан жеке пайдалануу үчүн товарларды ташып келүүдө КНСтен бошотуу боюнча салык мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча чараларды иштеп чыгуу.

8. ЕЭК иштеген мезгилде Бажы кодексине кыйла актуалдуу өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча ишти тездетүү, анткени трансчек аралык интернет-сооданы тескөө маселелеринин жөнгө салынбагандыгы, товар агымдарынын олуттуу бурмаланышына жана натыйжада ЕАЭБ өлкөлөрүнүн бюджеттеринин жоготууларына алып келүүдө.

9. ЕАЭБ өлкөлөрү тарабынан ЕАЭБде бажы операцияларын жүргүзүүнүн, бажы контролун жүргүзүүнүн, маалымат алмашуунун, тобокелдиктерди башкаруу системаларын бирдейлештирүүнүн жана имплементациялоонун бирдиктүү стандартын иштеп чыгууну жана кабыл алууну тездетүү.

10. Бажы органдары бажы контролунун жүрүшүндө, улуттук таандыктыгына карабастан, тобокелдиктин бирдей деңгээлиндеги товардык партияларды текшерүүдө бирдей "контролдук жүктү" камсыз кылышы үчүн тобокелдиктерди башкаруу системасына ылайык регламенттелген чаралардын жана иш-чаралардын бирдейлештирилген комплексин колдонууга тийиш. Ташылуучу товарларды анык декларациялоону камсыз кылуучу тышкы экономикалык иштин ак ниет катышуучулары үчүн бул убактылуу жана финансылык чыгымдарды минималдаштырууга, товарлардын кыймылынын мөөнөттөрүнүн жана контролдоочу органдардын иш-аракеттерин алдын ала болжолдоого алып келүүгө тийиш.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Карабекова А.К., Рыспаева А.К. Вопросы взаимодействия налоговых и таможенных органов Кыргызстана// Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтерлердин жана аудиторлордун Ысык-Көл форумунун кабарлары № 2 (25), 2019 ISSN1694-7347

2. Карабекова А.К. Некоторые аспекты функционирования Кыргызской Республики в интеграционном объединении ЕАЭС // Евразийское Научное Объединение №12 (70) 2020-ж. ISSN 2411-1899 Москва

3. Некоторые аспекты формирования и развития финансовой политики Кыргызской Республики в рамках интеграционного объединения ЕАЭС // Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтерлердин жана аудиторлордун Ысык-Көл форумунун кабарлары № 2 (33) 2021 ISSN 1694-7347

4. Некоторые аспекты стратегии управления налогами и акцизами Кыргызской Республики в рамках интеграционного объединения ЕАЭС // Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтерлердин жана аудиторлордун Ысык-Көл форумунун кабарлары № 2 (33) 2021 ISSN 1694-7347

5. Взаимодействие Кыргызской Республики и стран-членов ЕАЭС в условиях формирования общего финансового рынка // Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтерлердин жана аудиторлордун Ысык-Көл форумунун кабарлары № 3 (34) 2021 ISSN 1694-7347

6. Карабекова А.К. О цифровизации налоговых процедур в Кыргызской Республике // Евразийское научное объединение № 4-3 (74) 2021 ISSN 2411-1899 Москва

7. Карабекова А.К., Караева А.М. Внешняя и взаимная торговля Кыргызской Республики в рамках интеграционного объединения ЕАЭС // Актуальные вопросы современной экономики №3 2022 Махачкала ш. ISSN 2311-4320

8. Карабекова А.К., Мурзаibraим уулу Ренат, Ташболотов Ж.Ж. Анализ развития финансовых каналов интеграционного развития стран ЕАЭС (на примере денежных переводов) // Российский экономический вестник 2023, Том 6, №6 ISSN 2658-5286

9. A.K Karabekova, V.B Esenalieva, S.A Makkaeva Advanced Development of Economies Based on the Digital Competitiveness: Consequences for the Balance and Financial Sustainability of the World Economic System // Challenges of the Modern Economy: Digital Technologies, Problems, and Focus ...

10. Евразия экономикалык биримдигинин каржы механизмдери жана анын негизги мүнөздөмөлөрү // Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтерлердин жана аудиторлордун Ысык-Көл форумунун кабарлары – 2023 ISSN 1694-7347

11. ЕАЭБдин бажы секторунда интеграциялык өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү // Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтерлердин жана аудиторлордун Ысык-Көл форумунун кабарлары – 2023 ISSN 1694-7347

12. Евразия экономикалык биримдигине мүчө өлкөлөрүнүн салык саясатынын айрым аспектилери // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы, № 34, 2024

13. Евразия экономикалык биримдигинин акча-кредиттик интеграциясынын айрым аспектилери // Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы мамлекеттик башкаруу академиясынын жарчысы, № 34, 2024

Карабекова Аида Камилжановнанын 08.00.10 - финансы, акча жүгүртүү жана кредит адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Евразия интеграцияларын өнүктүрүүнүн финансылык аспектери” темасындагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: евразия интеграциясы, Евразия экономикалык бирлиги, финансы-экономикалык интеграция, финансы саясаты, банк жана камсыздандыруу рыногу, финансы каналы, валюталык интеграция, валюта саясаты, инвестициялар, салык саясаты, бажы кызматташтыгы, бажы тарифи, бажы алымы, Евразия экономикалык комиссиясы, финансылык туруктуулук, финансылык механизм.

Изилдөөнүн максаты – Евразия мейкиндиги өлкөлөрүнүн интеграциясынын алкагында өлкөлөрдүн туруктуу блогун калыптандыруунун кыймылдаткыч күчү катары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы системаларын жана рынокторун жакындатуу максатында

ЕАЭБде финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдуу багыттарын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методологиялык негизи системалуу мамиле катары экономикалык илимде илимий таануунун ыкмалары жана түрлөрү боюнча кабыл алынган диалектикалык логиканын негиздери, тарыхый-экономикалык талдоо методдору, финансылык, статистикалык талдоонун методдору, салыштырмалуу талдоо жана эксперттик баалоо методдору болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

“финансы-экономикалык интеграция” аныктамасынын автордук чечмелениши сунушталды; бүтүндөй экономика жана экономикалык субъекттер үчүн финансы-экономикалык интеграциянын артыкчылыктары аныкталды; региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого кыйла шайкеш келген методдор жана мамилелер аныкталды; ЕАЭБдеги финансы саясатынын комплекстүү мүнөздөмөсү берилди; ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптары аныкталды, финансы рыногунун маанилүү элементтеринин бири болгон өнүктүрүүнүн тенденциялары аныкталды; ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн интеграциясынын финансылык каналдарын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталды; ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү, алардын негизги мүнөздөмөлөрү менен түзүмдөрү аныкталды; өлкөлөрдүн төлөм балансынын маалыматтарынын базасында түзүлгөн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин тобокелдиктерин диагностикалоонун негизинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдиктеринин профилдери аныкталды; валютада интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоонун негизинде ЕАЭБ өлкөлөрүнүн макулдашылган валюталык саясатты жүргүзүү максатында чаралар сунушталды жана Чиаңг-Май демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн келечектери каралды; бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салыктык жана бажылык аспектерин өнүктүрүүгө, атап айтканда салыктык эгемендүүлүк, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикаларга дем берүү, салык жана бажы саясаттарынын макулдашылгандыгы боюнча концептуалдуу мамиле сунушталды.

Пайдалануу даражасы: иштелип чыккан жана негизделген практикалык мамилелер жана сунуштамалар Евразия финансы-экономикалык интеграция маселелери боюнча мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан мамлекеттик программаларды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын актуалдуулугу жана практикалык баалуулугу мамлекеттик органдардагы анын негизги жоболорун жана тыянактарын ишке киргизүү актылары менен ырасталган. Сунушталган материалдар “интеграциялык” экономиканын келечектүү өнүгүп жаткан багытында окуу материалдарын, окуу куралдарын жазууда жана иштеп чыгууда пайдалуу болушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Карабековой Аиды Камилжановны на тему “Финансовые аспекты развития евразийской интеграции», представленной на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит

Ключевые слова: евразийская интеграция, евразийский экономический союз, финансово-экономическая интеграция, финансовая политика, банковский и страховой рынок, финансовый канал, валютная интеграция, валютная политика, инвестиции, налоговая политика, таможенное сотрудничество, таможенный тариф, таможенная пошлина, евразийская экономическая комиссия, финансовая стабильность, финансовый механизм

Цель исследования - разработка концептуальных направлений оптимизации финансовой политики в ЕАЭС в целях сближения финансовых систем и рынков стран

ЕАЭС как движущей силы формирования устойчивого блока стран в рамках интеграции стран евразийского пространства.

Методологической основой исследования являются принятые в экономической науке способы и формы научного познания, такие как системный подход, принципы диалектической логики, методы историко-экономического анализа, методы финансового, статистического анализа, методы сравнительного анализа и экспертных оценок.

Научная новизна диссертационного исследования:

предложена авторская трактовка дефиниции: «финансово-экономическая интеграция; выявлены преимущества финансово-экономической интеграции для экономики в целом и для экономических субъектов; выявлены наиболее адекватные методы и подходы к оценке уровня и степени финансовой интеграции в региональных объединениях; дана комплексная характеристика финансовой политики в ЕАЭС; выделены этапы построения общего финансового рынка ЕАЭС, выявлены тенденции развития одних из важных элементов финансового рынка; выявлены особенности развития финансовых каналов интеграции стран-участниц ЕАЭС; определены структуры, с их ключевыми характеристиками, формирующие региональные финансовые механизмы в ЕАЭС; определены профили рисков устойчивости национальной финансовой системы государств — членов ЕАЭС на основе диагностики рисков государств — членов ЕАЭС, построенных на базе данных платежного баланса стран; на основе анализа особенностей развития интеграционных процессов в валютном предложены меры в целях проведения согласованной валютной и политики стран ЕАЭС и рассмотрены перспективы создания Евразийского валютного фонда с учетом опыта Чианг-Майской инициативы; предложен концептуальный подход к развитию налоговых и таможенных аспектов экономической интеграции в условиях единого рынка, в частности по налоговому суверенитету, конкуренции юрисдикций, стимулирования экономик, согласованность налоговых и таможенных политик.

Степень использования: разработанные и обоснованные практические подходы и рекомендации, могут быть применены при разработке государственных программ органами государственного управления по вопросам евразийской финансово-экономической интеграции.

Область применения: Актуальность и практическая ценность результатов диссертационного исследования подтверждены актами внедрения, его основных положений и выводов в государственных органах. Представленные материалы могут быть полезны при написании и разработке учебных материалов, пособий в перспективно развивающемся направлении «интеграционной» экономики.

SUMMARY

dissertation by Aida Kamilzhanovna Karabekova on the topic “Financial aspects of the development of Eurasian integration”, submitted for the degree of Academic doctorate of Economics in specialty 08.00.10 - Finance, money circulation and credit

Key words: Eurasian integration, Eurasian Economic Union, financial and economic integration, financial policy, banking and insurance market, financial channel, monetary integration, monetary policy, investments, tax policy, customs cooperation, customs tariff, customs duty, Eurasian Economic Commission, financial stability, financial mechanism

The purpose of the study is to develop conceptual directions for optimizing financial policy in the EAEU in order to bring together the financial systems and markets of the EAEU countries as a driving force for the formation of a stable block of countries within the framework of the integration of the countries of the EAEU.

The methodological basis of the study is the methods and forms of scientific knowledge accepted in economic science, such as the systems approach, the principles of dialectical logic,

methods of historical and economic analysis, methods of financial and statistical analysis, methods of comparative analysis and expert assessments.

Scientific novelty of the dissertation research:

the author's interpretation of the definition is proposed as: “financial and economic integration; the advantages of financial and economic integration for the economy as a whole and for economic entities have been identified; the most adequate methods and approaches to assessing the level and degree of financial integration in regional associations have been identified; a comprehensive description of financial policy in the EAEU is given; the stages of building a common financial market of the EAEU are highlighted, development trends of some of the important elements of the financial market are identified; the features of the development of financial channels for integration of the EAEU member countries have been identified; the structures, with their key characteristics, forming regional financial mechanisms in the EAEU have been identified; the risk profiles of the stability of the national financial system of the EAEU member states were determined based on the diagnostics of the risks of the EAEU member states, built on the basis of the balance of payments data of the countries; based on an analysis of the features of the development of integration processes in the currency sector, measures were proposed in order to implement a coordinated currency and policy of the EAEU countries and the prospects for creating a Eurasian Monetary Fund were considered, taking into account the experience of the Chiang Mai Initiative; a conceptual approach to the development of tax and customs aspects of economic integration in a single market is proposed, in particular on tax sovereignty, competition between jurisdictions, economic stimulation, and consistency of tax and customs policies.

Degree of use: developed and substantiated practical approaches and recommendations can be applied in the development of state programs by government authorities on issues of Eurasian financial and economic integration.

Scope of application: The relevance and practical value of the results of the dissertation research are confirmed by acts of implementation, its main provisions and conclusions in government agencies. The presented materials can be useful in writing and developing educational materials and manuals in the promisingly developing direction of “integration” economics.